

C(T618)
Y-49

ISSN 0235.0688

2003., 4

**Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү**

**Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган**

Кол редактор Ч. Куулар

№ 4 (37) 114

2003 ч., сентябрь — октябрь

**“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциясы
Кызыл — 2003**

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура болгаш национал черектер талазы-биле яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары – Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2003

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы, 2003 г.

© Республика типографиязы, 2003 г.

ТЫВАНЫҢ ЧОРГААР ЭЗИРЛЕРИ

Алдан-маадырларның тура халымышкынының 120 ыл оюнга

Куулар Черлиг-оол

АЛДАН-МААДЫР, АМГЫ ҮЕ

I

Кышкы тыныш булут тыртып,
кылын харын чаап кээрге,
кадыр хаваан дүйүп алгаш,
хандыр бодап турган ышкаш
Кара-Даамны, Кара-Даамны.

Шуурганга чаңнык одун
шуткуй каккаш кудуп каан дег,
Оргу-шөлдү хаажылаан
оожум бедик көстүп турлар
оваарыңар, чорумалдар.

Ооң хөрээн ажыдылса,
озаң кара чүве боор оң!
Оолдарның ажыын ажып
Ондап-ыстап чүнү көрбээн,
О, күжүр Кара-Даамны.

Кижиги ышкаш болган болза,
химиренип туруп келгей,
хилинчектиң ырын ырлаай:
“Шатка чыдар сөөгүвүс,
шапшылгаа баар баштарывыс”.

Муңгак кара хөй-ле үе
кырың-биле хадып эрткен.
Булут-биле чугаалажыг
кылыың чазып чораан ышкаш,
бурун төөгү шыгжакчызы.

Чүс чээрби чылдар нүүрү
чүнү шылгап көрбедин дээр.
Сеңгин-Чаңгы дерзии кижини
сеткилдерге “кестирген” деп
сезик киирер бук кылган.

II

Биче буурай өгбө чонум
билип угаап сөглөп кааны:
оор-биле өжээн сүрер
ол дег багай ера турбаан.

Сая-сая кыдат улус
салаазын ап торгадып,
оор-биле акташканын
олар ам-даа ыдык сагыыр.

Чылгы дозуп чораан кысты
херечи деп корткан эрлер
чышпыр шарааш салыптарга,
хендирге ол боглуп өлгөн...

Кижини херээ оон өөскүп,
хилинчекке чедирген деп,
алдан-дургун төөгүзүн
ачам меңээ хөөрөп берген.

Хосталганың килең үнүн
арат чонга оттурза-даа,
хоойлунуң истелгезин
ам-даа моолдан коптарбаан бис.

Чаңгыс тала барымдаазын
шаажыга чарбып тудуп,
манчы кыдат хоойлузун
мактаарын-даа бодавадым.

Архив боду барымдаалыг
ам даарта ажыттынар.
Ынчан бижээн романым
ыы-биле номчуур силер.

...Аныяктар арагалаар,
адар даңны атсы чошкур.
Эртенинде дыңнаарыңга,
эрик черде мөчү чыдар...

Чаа хүннүң балыы багай,
эргизинден аарышкылыг.
Чалым-хаяа кара нүгүл
эстип читсин, Кара-Даглар,
сайзанаамны тоглатпаңар.

Шөө бөрү аравыска
шөлээн чүгө чурттаар чүвөл!
хоойлуга туттурзун деп
хонук бүрү каргаар-дыр мен!

III

Чыжыргана кактаар өйде
Хемчик чаактап чеңней берген.
Сылдыс караа арай кыйгак
кедер кышты оштап турган .

Алаш өрү дуттай бээрге,
алыскактың аксы тыртып,
кайгалдарның ырын ырлап
караңгыда сарынналган:

“Кара салбак хадып турар
кандыг хейниң белээ келген.
Кара-бора киштеп турар
кандыг оран кирер дээн боор”.

Алдан-маадыр кайы сен дээш,
Алаш куду бөлүк оорлар
кышкы чишти хөтпелээр дээш
кызырадыр челзипкеннер.

Шак ол кежээ мээң честем
Кара-Шаттан хоюн сүрүп,
шактың орай апарганын
хараадавайн чанып орган

Чырыткылыг бистинг векте
сезик каяа турар чүвөл.
Шыырныккан хойнуң соондан
Честем күжүр чортуп орган.

Сайыр өрү кыйыг черден
Шапкылашкан аъттар дагжаан.
Эжен сүлдө, чүү болган,
элик сүрген аңчылар бе?..

Карак шашпа карангыда
хачыланган аъттар кулаа
бо-ла чеде хонуп келген
бодангы дег чай-даа албаан.

Караш-ла дээн, баш орта
Демир-биле үстүрүпкен.
Хая көрнүп четтиклээн-даа,
Дээрде сылдыс кылаш диген...

Кокайлар дег ханныг оорлар
хойну чара сүрүп алгаш,

туттуг черлеп хемни кешкеш,
дуразында аажылаан.

Нарын дүктүг көвей хойну
машинага чүдүрүпкеш,
асфальтылап ол-ла дүне
бачыттыг оор арлы берген.

...Аккыр харда кызыл ханнар
шывай хевээр чашканналган,
адаан одун өөскүдүр
шынга сөглөп чытканзыг-даа.

Шүшпөң шагдаа чаа исти
шүүп чадааш, холун чаңгаан.
Тодарадыр демдек чок деп
домак-биле булгап каапкан:

Аа, халак! Хайыраан эр,
артында-ла эки хойжу
улаастайга кескен эвес,
уржук чоктуң багын көрөм.

Доскуул кылдыр телефоннааш,
изии-биле хөделбээн-даа,
тоомча чок сеткил-биле
исти олчаан соодуп каан.

Кээргенчиг дулгуягы
чаш ажы-төлү-биле
кем чок хевээр ажыынга-ла
чараш арны оңуп кыраан.

Оор биле өлүм багай
оон түңнел үндүрбээн бис.
Байырлалче чүгле ол дээш,
баарындан човаар-дыр мен...

15.06.2003

СОЛАҢГЫЗЫ ЧАЙЫННАВЫШААН

60 маадырларны кидин-не агартып, оларны дургуннар дивейн маадырлар деп адап эгелээн үеде, аалдар аразынга шала дидим эвес “дидир-дидир” дээн хевирлиг чугаа-домак дынналып эгелээн үеде 60 дургуннар дугайын эң баштай дыннааным ол боор ийин. Оларны чогуу чүү дээш баштарын кезип шииткенин орта билип чадап турган мен. Кандыгдаа буруу кылган болза, ынча хөй кижиниң бажын кезип октаптар деп чүвени ынчан бичии-даа турган болзумза, шын эвес каржы шииткел деп билип турган хире мен. Караамга одурулган борбак баштар көстүп, кара баштарының дүктери салбараңнадыр хадып турган ышкаш сагындырар, коргунчуу-ла кончуг. Кезек үеде ол аар бодалдан бичии угаан дек-ле хосталып чадап турган хире. Харын каттырынчыг таварылгалар безин тургулаан чүве.

Бир-ле хүн ачам одура хирээлеп каан чоон доорбаштарны токпактай чарып турган. Ооң чоогунга бир доорбашка сандайланып олуруп алгаш, ачамның ыяш чарып турарын, ооң эптиин кайгап, ол доорбаштар аңаа балды изи дегбейн чыдырда-ла, боттары чарлып чаштап турган ышкаш, оортан карак албайн көрүп-ле орган мен. Ынчан алды аалдан Комбуй-оол акый чедип келди. Ачам-биле чугаалажып ора, ол мынча дидир: “Ядараан, бо тенек оолдар та чүнү былаашкан чүве, чокшуп туруп берген, оларны чарып турдум ышказыл”.

Олар оон ыңай ачам-биле чүнү чугаалажып органындаа дыңнаваан мен. Кортканымдан өгже шимеш-ле дээн мен. Сактырымга ол чокшуп турган оолдарның баштарын чара шапкылап каапкан ышкаш. Мен иштимде оларны кээргээш, өөнейндир ыглаар чыгыы турдум. Чогушкан улусту чарар деп чүвени ооң мурнунда дыңнавааным-на ол боор. Ынчангаш “чарар” деп сөстүң хөй янзы утказын каяа, канчаар ажыглаарын билбээним ол-дур ийин. Комбуй-оол акый чоруй баарга, өгден үнүп келгеш, ачамдан дидим эвес айтырдым:

— Комбуй-оол акым ол чогушкан оолдарның баштарын база чара шаап каапканы ол бе, ачай? Коргунчуун але, ол хөөкүйлерге кайы хире аарышкылыг болган ирги?

Ачам баштай аайын тыппайн, менче топтап көрүп тура, каттыра берди:

— Оларның баштары бүдүн, кижиге бажын канчап чара шавар чүвөл? Комбуй-оол акың чогушкан оолдарны анаа ийи тарай октап, томаартып турганы ол-дур ийин. Сен бо мээң ыяш чарып турарымны көрүп оргаш, ынчаар бодай бергениң ол-дур ийин, уруум — дидир.

Ачам мээң ол мелегей болганымны улуска чугаалаарга, олар каттыржып шаг боор чүвө. Мен эпчоксунгаш, ырадыр мацнап чоруй баар турган мен. Ынчалза-даа мээң бажымга кирген ол чурумал дек-ле балалбайн турганын сактыр-дыр мен. Бир-ле база ачамдан айтырган мен:

— Ол алдан-дургуннарның баштарын база балды-биле одуруп турган бе, ачай?

— Че-че, бичии кижиге үен-даян чүвө бодап, айтыртынып чорбас. Угааның ээдерей бээр — дидир.

Шынап-ла, улустуң кандыг-бир чугаазындан мээң сагыжымга илдиге берген чүүлдерни, ол болуушкун оон ыңай канчалдыр болганын даап бодааш, бажым шынап-ла, ээдерей бээр чазып турганын үезинде эскерип каар апарган мен. Школага өөрени бергеш, база-ла башкының чугаазындан бир-ле чүвени, ооң тайылбырын төнчүзүнге чедир дыңнавайн, улаштыр бодумнуу-биле даап бодап олуруп бээр мен. Мээң ол байдалымны Чигжит башкы бо-ла эскерип кааш: “Че, ам кайы оранда тутсуп тур сен?” — дей бээр турган. Ам-даа ол чаңым читпээн ийин.

Ынчан 60-маадырлар дугайында элээн-не хөй шүлүктөр солун, сеткүүл арыннарынга көстүп кээп турган. Улус ону дыка сонуургаар, шээжи-биле доктаадып алган болур чүвө. Та кайы чогаалчының шүлүү ийик, ам уттупкан-дыр мен, ону башкы аяныг номчуп турган:

...Кончуг шапкын Хемчик хемни

Буга суу дег ажа халып...

60-маадырлар дугайында бо шүлүктүң одуругларында чурумал мээң сагыжымга бир-ле дириг-чурукта дег көстүп

келир чүве. Фронтуже хавыртыпкан мээң кончуг чараш бедик бора аъдым — Бора-Богбам ышкаш аъттар шапкын Хемчиктин суунга дуюгларын безин өттүрбейн, кежир ужугуп, оларның кудуруктары, маадырларның тоннарының эдектери соңгаар эстеп чоруур кылдыр каракка көстүп келир чүве. Ону ынчан кыдыраашка чуруп алыр дээш оралдажып турган мен. Оон чүү-даа үнмээн. Ынчалза-даа күжүр Хемчикти хемелеп-даа, көвүрүглөп-даа кежип ора, 60-маадырларның Хемчикти канчаар ажа халдып турганын бо-ла сактып кээр мен.

Оон бээр элээн-не үе эрте берген чүве. Эртем-билиг чедип, өглүг-баштыг-даа апарган мен. Ооң-биле кады аныяк чогаалчы деп атты-даа эдилей берген үем чүве. Мээң өөм ээзиниң адазы — бодунуң үезинде көскү күрүне ажылдакчызы чораан Седип-оол Токпак-оолович Танов (ол Москвага элчиннеп, тыва бижик чогаадырынга болгаш ону суртаалдаарынга идепкейлиг киржип, ТАР-ның культура сайы-дынга ажылдап, тыва бижик өөредиринге ажыглаар баштайгы тыва ном болур “Чаа орук” деп номну бижип, 60-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге ажылдап, кылбааны-ла чок кижиге), музейге ажылдап тургаш, 60-маадырлар дугайын сонуургап, оларны билир дыка хөй кижилер-биле ужуражып, элээн-не хөй материалдарны чыып алган турган. Ол пенсиялай бергеш, Күрархивке ажылдап, моол дылдан 60-маадырлар дугайында документиленни тыва дылче очулдуруп турган. Тывалап очулдурган ол материалдарны бис, аалым ишти Альберт Танов-биле, орус дылче очулдуруп берип турдувус.

Бир-ле катап бээм ирей (ону мен оолдарым аайы-биле дедушка дээр турган мен) элээн кылын папка тудуп алган биске чедип келди.

— 60-маадырлар дугайында элээн-не материал чыып алдым. Сен ам шору, улуска чогаалчы дирти бердиң ышкажыл, уруум, 60-маадырлар дугайында номдан бижип көрээлем — дидир. Дөраан-на папканы ажып көрө бердим. Шынап-ла, дыка хөй материал чыгдынган. Келир үеде үнер чогаалдың эгезин безин сомалап каан болду. Ында мынча деп бижээнин безин сактыр-дыр мен:

“Элээн орайтап, караңгылай бергенде, Чыргакы аксынга бир аалга ийи эр, бир кыс кижн оожум чортуп кирип келген. Өгнүң эр ээзи дүнеки аалчыларны баглааш чанындан уткуп алгаш, өггө кирире берген... аштанып-чемненип алгаш, олар аразында бир-ле чүве дугайын бүдүү хүлүредир чугаалажып органныр...”

Чогум чүнүң дугайын чугаалажып органын чедир номчувайн, папкага суп каан мен. Сөөлзүредир таптыг тудуп киргей аан деп бодааным ол боор. Ынчалза-даа ону тудуп кирер чай тыппайн барган мен. Тывага телевидение тургустунар деп баарга, орта ажылдаар тускай специалист белеткеп алыры-биле мени Москваже өөредип чорудупкан. Өөредилгем чай чок болгаш чогаал бижиир хире үе меңээ турбаан. Ийи чыл хуусаалыг өөредилгем дооскаш келиримге, мени чаа ажыттырган телевидениениң директорунга партия обкому томуйлап каан. Ажылым ынчан дыка чай чок турган. Бээм ирей ынчан чугаалай-дыр:

— Сен ам чаа харыысалгалыг ажылда ажылдай берген кижн ном-биле халбактанчып олуар харыың кайда боор. Мээң кадыкшылым база шоолуг эвес апарды. Ынчангаш бо чыгдынган материалдарны бо оолдарга бериптим, олар бижиирлер боор — дидир.

— Кайы оолдарыл ол, дедушка? — деп айтырдым.

— Мээң кырган эштерим-дир ийин, Сарыг-оол биле Көк-оол аан — дидир.

Улуг сураглыг кижилерни оолдар дээрге мен каттырып шаг болдум.

— Че, харын, эки болган-дыр, дедушка, мээң шынап-ла төөгү талазы-биле ындыг шыңгыы ном бижиптер хирешинээм амдыызында чедишпес. Степан Агбанович биле Виктор Шогжапович “Алдан-маадыр” деп романны, Виктор Шогжапович “Самбажык” деп шиини бижидилер-даа ийин.

А меңээ ол Алдан-маадырлар дугайында чогаал бижиир идея сагыжымдан ыраваан. Элээн каш чылдар эрткенде, Алдан-маадыр шимчээшкениниң 100 чыл ою чоокшулап орда, “Арбас-Ойну мунувуткаш...” деп шүлүглелди бижидим. Ол тускай ном кылдыр үнген чүве. Оон соонда ол тура халыышкынның 110 чыл оюн уткуштур “Туттурбайн чорза-

чорза...” деп шиини бижидим. Ол шиини республиканың хөгжүм-шии театрының сценазынга театрның кол режиссеру, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Син-оол Оюн тургускан чүве.

Ол чогаалдарны бижиир мурнунда алдан-дургуннар дугайын билипки дег элээн каш улуг кижилер-биле ужурашкан мен. Тываның алдарлыг тудугжузу Семен Сандан дугайында Москваның Бүгү-эвилел радиозунга радиоочерк бижиир даалга алгаш, тудугжунуң бажыңынга чеде берген мен. Элээн улгады берген кырган ирей ында олур.

— Чугаалажыр болзуңарза, езулуг солун кижиге бо-дур ийин. 60-маадырларның уксаа салгалының бирээзи-дир. Хемчик аксында чурттап чоруур кижиге боор — деп, Семен Баянович чугаалай-дыр.

Ол ирейни сонуургазымза-даа, оон хөй айтырыг салып четтикпээн мен. Келген херээм — тудугжу дугайында очерк-ле болгай. Ынчалза-даа ирей бичии када солун чүүлдерни меңээ чугаалап четтигипкен.

— Ийи Самбажык турган дижиб турар чүве-дир. Оларның бирээзин Самбажык эвес, Самбайжык дээр турган боор. Ол мээң ук-дөзүм болур кижиге-дир ийин. Ооң адын Самбай дээр турган. Улус ону Самбайжык дижиб чүве. Ону Самбажыктай бергени ол боор. Хып дээн чалыы, назы халыынының үезинде оолдар дээр чораан. Оларны Моолдан дөрбөт чылгы үзе сүрүп келирин чаңгы боду сүмелээн чүве-дир. Оолдар ол сүрүп келген чылгызын аът-хөл чок ядыы улуска үлөп берип, чаңгының чылгызынга эвээш санныг мал кадып каарга, чаңгы өкпелээн чүве-дир. “Мундурган аъттарымның дуогуларының човаан безин хандырып шыдавас чүвөлөр-дир” — деп, чаңгы аажок хыйланган дээр. Оон-на хамык чүве эгелээн дээр. Өжөшкөн оолдар чаңгының бодунуң чылгызын үзе сүрүп, эрге тутканнарның кыйгыртышкынын, сүрүүшкүнүн-даа тоовайн, Кара-Дагже халдып үнгөш, камгаланып чыдыпкан. Оолдарның удурланышкынының шынныын билгеш, элээн улгады бергилээн кижилер хамаанчок, эргедужаал туткан улус безин оларга болчуп, оларның талазынче кирип турза-турза, дургуннарның саны хүн-бүрү өзүп, чөрүлдээлөр чидигленип, төрө херээнче шилчип бар чыда-

рындан корткаш, оларны бастыраы-биле Амбын черинден хөй шеригни чоруткан чүве-дир. Дургуннар туттурбайн чаныш-сыныш чок тутчуп турган. Тура халыкчылар чеже-даа кадыг-дошкун, чаныш-сыныш чок удурланып тургаш, дайзыннарындан чаңгыс-даа кижн бажы хоратпаан, чүгле оларга туттурган ийи-чаңгыс дүжүметтерни сылба кымчылааш, салып чорудуп турган улус-тур. А оларның дыка хөй кижилериниң баштарын хары угда кезип шииткен-дир. Дыкала каржы хоойлу турган-дыр ийин — дээш, кырган ирей даңазын шыйыладыр соргулай-дыр. Кырганның адын уттупкан чордум, фамилиязын Ондар дээнин сактып алган мен.

Хары угда ынча хөй кижиниң бажын одуруп шиидер деп шииткел турган боор бе? Орус күрүне төөгүзүнде төре херээнге удурланып, тура халыышкын кылган Степан Разинниң-даа, Емельян Пугачевтуң-даа чүгле боттарының бажын кескен дээрден башка, өске бүгү оларның өмээржикчилериниң баштарын кеспээн-не болгай. Шынапла, эң каржы шииткел.

Алдан-дургун тура халыышкынының үнген чылдагаанын чон аразында канчаар-даа чугаалажып турарын дургуннар дугайында материалдар чыып тургаш, дыңнаан мен. Ындыг-даа ыйнаан, ол үеде ылавылап, тодарадып бижээн бижик-документилер турган эвес, архивте шыжаттынган документи-биле олар таныш эвес. Ол үениң эрге тутканнарының сонуургалы-биле кылган бижимелдерде алдан-дургуннарны төре херээнге удурланган улус кылдыр көргүзерин оралдажып, оларны каржы-дошкун оорлар кылдыр көргүскен. Алдан-дургуннарны бөдүүн чон деткип, оларга болчуп турар болганда, оларның чөптүг эвес чорукка удурланганы илдең. Ол тура халыышкын аңгылар месилдежииникиниң бир хевири болуп турар. А аңгылар аразында месилдежииникиннер кайы-даа чуртка, кайы-даа чонга турган-на болгай. Ол төөгүде таварылга эвес, а хоойлу езугаар болу бээр болуушкуннар-дыр.

Алдан-дургун тура халыышкынының үезинде эң бичии турган чаш уруг безин ам чок. Оон бээр 120 чыл эрткен болгай. Ынчалза-даа оларның салгалдары ам-даа чурттап чоруур, олар бурунгуларның төөгүзүнге чоргаарланып чоруурлар.

Чон аразынга бо-ла тыптып келир “дидир-дидир” деп чугаалардан алдан-дургун дугайында янзы-бүрү догаадыглар, информациялар барын ол дугайында материалдар чыып, улуг кижилер-биле чугаалажып тургаш, эскерген мен. Бир ындыг “дидир-дидирге” үндезилеттинген чугаада Самбажыктарның бирээзи харын-даа Сеңгин-Чаңгының төрели болур дээн. Ооң ынакшып чораан кызын Сеңгин-Чаңгы доорадан үзе кирип дозуп аппарган деп турар. Сеңгин-Чаңгы аныяк кадайындан ооң ынакшаанын ырадып, чартыктылары-биле оолдарны көгүдүп, дөрбет чылгы сывыртап келиринче көгүдүпкен деп чугаа база бар. Бир чугаада чылгы үзе сүрүп, халдып турган оолдар бир кыдат кысты база оорлапкан. Ол кыс кандыг-бир чылдагаан-биле өлгөн, ол дээш кыдаттар өжээн негээрин тыва чагырык-чылардан негээн дээр. Оон-даа өске чугаалар-ла хөй.

Мырыңай чоокта чаа алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюн демдегледип эрттиргенде, бир улгады берген кижин ол тура халыышкыны бодунуң көрүжү-биле мынчаар илеретти: “Бо-ла улустуң байырлап турар чүвезин аайын тыппас мен. Анаа-ла Моолдан чылгы сывырып эккеп, кайгалдап турган оолдар диведиве. Бо үеде бо оорланып, улус халактадып чоруур оорлар ышкаш аан” — дидир. Элээн изиг-изиг чугаалаштывыс. Ооң шын эвес билиишкинин эдер бодадым. Ол дыннаар хире эвейн-дир:

— Харын бодунарның төрелдеринер ол алдан-дургуннар аразынга турган чадавас. Ынчангаш оларны кончуг камгалап олур боор силер — дидир.

Канчап билир, турган-даа бооп чадавас. Бүгү Хемчик чону, харын-даа бүгү тыва чон оларны чоок кижилери кылдыр чаагай сеткил-биле сактып чугаалажып турар болгай. Ол үеде эвээш санныг тывалардан үнген төөгүдө алдан-маадыр дирткен тура халыкчыларның саны алдан эвес, а алды чүс чедип турган болдур эвеспе. Оларның чүгле бажын алысканнарының саны алдан хире турган-на болгай. Эрге тутканнарның каржы-дошкун, туразында чоруунга эң баштай массалыы-биле удурланып үнген эрестер-дир ийин. Оларны ынчан кайгалдар деп адап турганы чөп. Чүге дээрге ол үеде “кайгал” деп сөстүң утказы амдыызындан өске

турган. Эрес-кашпагай, быжыг тура-соруктуг, өскелерге бодунуң ажык-дузазын көргүзүп, кошкактарны базындырбайн камгалап чоруур экер эрни чон “кайгал” дээр турган. Кайы-даа үеде, кайы-даа чонга боттарының эрес кайгал кижилери тургулаан. Оларның дугайында чон аразында тоолчургу чугаалар, ырылар-даа хөй. Чогаалдар-даа эвээш эвес бижиттинген. Чижээлээрге, Англияның Шервуд аргазындан эрес кайгал аныяк оол Робин Гуд дугайында чогаалдар, тоолчургу чугаалар хөй. Чон ону ядыларының, базындырганнарның камгалакчызы деп адап чораан. Американың бир индей аймаа аштап түрөп, кырларының кырында турда оларны камгалап алган, төөгүдө Веселый Роджер (Хөглүг Роджер) деп аттыг аныяк эр дугайында чон ортузунга тоолчургу чугаалар, ырылар безин хөй. Хөглүг Роджер бай садыгжыларны үптөп, оларның барааннарын хунаап алгаш, аштап, түрөөн индейлерни камгалап алган болгай. Ындыг кайгалдар дугайын чон кажан-даа утпас.

Алдан-маадырлар, шынап-ла, дооза экер эрлер турган. Бо үеде улус халактадып, хөй ажы-төлдүг яды кижилерниң саап ижип орган чаңгыс борбак инээн оорлааш, соп, садып-саарып чоруур оорларны “кайгалдар” деп адай бергенинге мен черле таарышпас кижидир мен. Шаандакы “кайгал” деп сөс биле бо үениң “кайгал” деп сөзүнүң аразында ылгал чер биле дээр дег-дир ийин. Мен алдан-маадырларга тураскааткан “Арбас-Ойну мунувуткаш” деп улуг хемчээлдиг шүлүглелимде-даа, “Туттурбайн чорза-чорза...” деп шиимде-даа “кайгал” деп сөстү ол үеде турган утказы-биле ажыглаан мен. Алдан-дургуннарның хартаачыларының бирээзи эрес, кайгал, экер эр Самба арбас-турбас эки аъды Арбас-Ойну мунупкаш, сүрүкчүлерге туттурбайн, Самына сынын ажыр каккаш, орус чуртунче кире берген кылдыр көргүскен мен. Алдан-дургуннар дугайында чон аразында чугаалажып турган бир чугаага үндезилээш, уран-чечен чогаалда ынчаар көргүскеним ол. Ам ол шүлүглелдин сөөлгү түңнел кезээн — эпилогту номчукчуларга бараалгадып көрейн.

Хоойлу-дүрүм арта базып,
Кожуун-чызаан дүвүредип,
Чагыртпастаан дургуннарны
Ялалаар дээш эккелгени
Торгаал шииткен төвү турган
Доозуннуг Улаастайга
Бүгү чонну дүлейлеткен
Бүрээ-бүшкүүр адаа-биле
Ногаандыктар самнап тургаш,
Одургулаан борбак баштар
Токкуладыр чуулган хевээр
Довуракче хөмнү бербээн.
Өргүн чоннуң аргыыр оруу
Өндүр сыннар баштарынга
Өшпес оттуг чула болуп,
Өжээн одун хөрлээлеткен.

Салгын сыылаан дүмбей дүне
Самынаны ажыр хаккан
Акывыстың эрес аъды —
Арбас-Ойнуң изээн оруу
Бүргег дээрниң сылдызы дег,
Бүлүртүңнээш бүде бербээн.
Кежик-чолдуг амыдырал
Херелденген амгы хүнде
Акы-дуңма улустарга
Аас-кежик судалы бооп,
Автомобиль шуужуп маңнаан
Асфальтылыг орук болган.

Эртенгиниң экинде эвес,
Эрткен чүс чыл төнчүзүнде.
Шаандакының шагында эвес
Чаа төрө бүдүүзүнде
Азий диптиң хини болур
Арат чурту Тыва черге
Актыг шын дээш демиселге

Амы-тынын салганнарнын
Эгелеп каан чаагай херээ
Эглип келбес эрги шагже
Согунналдыр ыраан тудум,
Солаңгызы улам чырыыр.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

УГУМ – АЛДАН-ДУРГУН

Дарлаашкындан үнген-не бис,
Дагын катап дарлатпас бис,
Дарлаашкында эш-ле өөрлөр
Дарый дүрген хосталзыннар!

*(Даайым О-Доржунуң чогааткан бо
ырызы бистиң төрөл бөлүктүң
ыдык ырызы бооп турар).*

“Дарлаашкын”, “дарлал” деп сөстөр бо сарыг өртемчейде мөңгө бооп турар сөстөр. Кижиги амытан чырык чер кырында та чеже чүс муң чылдар иштинде чурттап келген чүвө, ол үе иштинде бай, яды деп аразында ылгаттынып турар, а ындыг турда, дарлалдың кандыг-даа хевири дириг бооп турар. Бистер ийи салгал хиреде бай, яды деп ылгашпайн, дарлал чокка чурттап келдивис. Ол ам база катап сомалаттынып көстүп келди.

“Дагын катап дарлатпас бис” деп ырының сөстөрүн чогаадып тура, авамның кады төрөөн акызы капитан эргелиг О-Доржу дарлал тыва чонга кажан-даа ээлбес боор деп бүзүрелдиги-биле бодаан. Дарлал дугайында сөстөр даайымның бажынга Ленинград хоорайның милиция сургуулунга 1940 чылдарның төнчүзүндө өөренип турда, анаа-ла кирип келбээн. Ооң кырган-ачазы даң атпас дүмбей дүн болу берген дарлалга удурланып, “алдан-дургун” диртип, оранының эр ала эзири дег хостуг амыдыраар дээн күзели дээш, кара бажын мези адаанга салырындан чалданып, караан-чивеш-даа кылбаан. Авам Моңгуш Барындагы кады төрөөн тос

алышкы, угбашкыларының аразындан О-Доржу даайым эн улуг эртемниг болгаш бодунуң угу-төөгүзүн ол өскелерден хандыр бодап чорааны үстүндө ховар уткалыг ырыдан билдинип турар. А ол ыры “алдан-дургуннарның” үзел-бодалының улам ыраан чаңгызы бооп турар. Ооң ужурундан бистиң төрөл-бөлүүвүс чугаа-соодунда “дарлаашкын” деп сөстү тывалар аразында кымнардан-даа хөйүнү адап турары чугаажок. Ооң уржукталган утказы мындыг.

1883 чылдың күзүнүндө Хемчик унунга шыдажыр аргажок дарлалга удурланып үнгөн, баштайгы дээрезинде алдан санныг кайгалдарның аразынга Шожапай деп ядыы арат база киржиپ турган. Эр боду чаа-ла чээрби хар ажып, ийи харлыг Даржаа деп оолдуг, өөнүң иштин Чолдак-Кадай дээр турган.

Алдан-дургуннарның, сөөлүндө барып алдан-маадырларның деп адай бергенивис, төрө херээнге удурланган тура-халыышкыны ала чайгаар кыптыкканындан Амбын шериинге бастырган болгай. Бичии Даржаа үш харлыг турда, ооң адазы Шожапайны тудуп аппарганнар. Ол болуушкунну кончуг эки сактыр чораанын Даржаа улгады бергенде чугаалап чораан дээр.

Алдан-дургуннарның эн идекпейлиг киржикчилери боор 47 кижиниң кежегелиг кара баштарын Моолдуң Улаастай хоорайга 1885 чылдың март айда ногаандыктар кезип шаажылаан. Шожапай база оларның аразынга кирген. Олла чылдың чайынында 25 одура кестирген баштарны тевелерге чүдүрүп алгаш, Тывада аал-оранынга эккелгеш, кадай-хөөгет, ха-дуңмаларынга таныттырып турганнар. Дерзии шииткел-биле чонну коргудуп, сүртедир дээн бодал турган. Одура кестирген баш үр үеде дустуг сугга суп турганындан база изиг-халыындан таныттынмас кылдыр бырыштыр када берген турганы чугаажок. Чолдак-Кадай өөнүң ээзи Шожапайның бажын кежегезинде боошкунундан танып каан. Ол башты Оргу-Шөл бетинде үнгөн сайыр аксынга чагы бажынга азып каан чүве-дир. Ол черни чон удаваанда Кижини-Баштыг деп адай берген. Байлар, дүжүметтер алдан-дургуннарның өг-бүлезинге, ажы-төлүңгө чырык хүн көргүспези-биле кара сагыштыг кандыг үүлгедиг кылбайн

турбааннар дээрл. Чолдак-Кадайның малын хавырып аар дээрге, кончуг аас-дылдыг, чалданыш чок болгаш өскүс анайын-даа байларга бербээн.

Чолдак-Кадай үр болбаанда Монгуш Чыртай-оол деп кижиг-биле өг-бүлө бооп чурттай берген. Чыртай-оол боду кончуг аңнаар турган кижиг-дир, чону ынчангаш ооң адында адавас Аңчы дээр. Ол коргар чүрөк чок, мөгө-шыырак эр турган. Бичии Даржаа беш-алды хар үезинде тургаш, соңгу адазы боор Аңчы Чыртай-оолдун Актың Баян-Колда Мойналык деп черге Сеңгин-Чаңгыны аъдындан дүжүр соп алгаш, “өзөп каар мен” дээш, курун одура кезип, бижээниң бизин, боозунуң аксын чылгадып турганын көргөн бооп турар. Ол болуушкунну сөөлүндө Тайга артынга кады дииңнеп чораан, уруу Серенмааның өөнүң ишти боор “Пушкин” деп шолалыг, “Сүт-Хөл херээ” дээш 10 чылда хосталгазын казып шииттирген Сарыглар Ыргак-оолга төөгүп орган-дыр. Монгуш деп фамилия Чыртай-оолдан тывылган бооп турар.

Чолдак-Кадай биле Чыртай-оол кады чурттааш, аразында ажы-төл чок болганнар. Ынчангаш, эр чаңгыс кижиг чырык черге чорбас дээш, акызы кылдыр Өпөк деп төрелин, дунмазы кылдыр Чанчыпты кады азыраан. Алаш аксынга тараа тарыыр. Тайга артындан аңнап дииңнээр Монгуш Даржаа, чону Шокар-Даржаа деп адай берген, Ооржак Эзирикпей-биле өг-бүлө туткаш 9 ажы-төлдүг болган: улуг уруу 1903 чылда төрүттүнгөн Карак, оон бичези “Алдан-Маадырнын” мурнакчы малчыны чораан Тас-оол, ийиги уруу Натпит, ийиги оглу Доржу, оон бичии уруу Үзүнек, дөрт дугаар уруу Серенмаа, хеймер оглу — алдарлыг малчын Оттук, ооң адаа Барыңмаа — мээң авам, эң хеймери Чудур. Бо кады төрөөннөр ниитизиг-биле XX векте 95 чыл чурттааннар. Эң сөөлүндө, 72 харлыгында, 1998 чылда алдарлыг малчын Монгуш Оттук мөчөөн. Алдан-дургун Шожапайнын эр чаңгыс оглу Шокар-Даржааның тос ажы-төлү төрөөн чериниң бөдүүн албатылары бооп амыдыралын чурттап эрткеннер, оларнын аразындан кым-даа кожуун баштаар хире-даа улуг эрге-дужаал ээлевээн. Ынчалза-даа, Ондар

Чымба деп төрелинге азырандыга баргаш О-Доржу апарган даайым, чүгле кырган-адазы Шожапайның эвес, бүгү алдан-маадырларның чырык тураскаалы кылдыр “Дагын катап дарлатпас бисти” тыва төөгүзүнге диңмиттелдирген.

Алдан-дургун Шожапайның оглу Даржааның тос ажы-төлүнүң ажы-төлү бистер бежен-алдан хире кижиге бис. Оларның аразында ат-сывы кайда-даа диңмиттелип турар улус чок-даа болза, мону чугаалап боор. Натпит даай-авамның ийиги уруу — Карбы Тываның алдарлыг хөөмейжилеринин бирээзи Ооржак Хунаштаар-оолдун өөнүн ишти чораан. Ол-ла даай-авамның ийиги оглу Виктор Санчьевич шериг эмчизи болгаш амыдыралының хөй кезиин Россияга чурттаан болгаш Вьетнамга болгаш өске-даа даштыкы күрүнелерге болган дайыннарның киржикчизи, Семипалатинскинин ядролуг чепсек шенээр полигонунга үр үеде албан эрттирген, амгы үеде чажыт хоорайда чурттап турар, чажыт тываларның бирээзи. Даай-авамның хеймер оглу Кирилл Санчьевич үшкү хуусаада Суг-Аксы суурнун чагырыкчызы бооп ажылдап турар, бодунун үезинде база ядролуг чепсектин тынын тудуп турган — суг адааның атомнуг хемезинге шериг албанын эрттирген. База бир даай-авам — Үзүнектин улуг уруу Александра Таңгытовна ССРЭ-нин улус өөредилгезинин тергиини.

Шак мынчаар алдан-дургуннарның бирээзи Шожапайның дорт салгалы боор улус-тур бис.

А мээң бодумнун төөгүм база алдан-маадырларга хамаарылгалыг өске бир талазы база бар.

Ачам Бартыштаан Сүт-Хөлдүн Биче-Ховалыг уктуг Агбакайның оглу. Ооң кады төрөөн улуг хазы тыва эки турачы, фронтовик Оюу, оон бичиизи мал эмчизи Сотпа, ооң адаа 2002 чылдың февральда мөчөөн хоочун башкы Адышаа. Бо алышкыларның чаңгыс хеймер кыс дуңмазы, алдарлыг саанчы Севилбаа Хорум-Даг суурда чурттап оор. Ачамның угу дорт алдан-дургунга хамаарышпас-даа болза, кыдыындан хамаарылга база тыптып келген. Кырган-ачам фронтовик Оюу Бады-Белек биле өгленген. А Моңгуш Бады-Белек, чон ону Падаң дээр, алдан-дургуннардан Улаастайдан чаңгыс-ла дириг дезип чедип келген кижиге — Сарыылдыг

Садыаяжыктың улуг оглу Кижээниң хеймер кызы бооп тур. А Кижээниң ажы-төлү мындыг бооп турар: Шогбан-оол, Карбы, Дүптөң, Дажы-Доржу, Дарган-Бавуу, Шожун, Бады-Белек, Серен-Доржу.

Кырган-ачам Агбакай Бора-Тайгадан Хорум-Дагже 1932 чылда көжүп келгеш, Сарыылдыг-Садыаяжыктың ажы-төлү-биле Улуг-Шыкка, Дөң-Терекке кады чазап, чайлап чораан. Харын-даа ховар салымныг, шаажылалдан чайлаан дың чаңгыс алдан-дургуннун улуг оглунун хеймер кызы Бады-Белек ооң кенни-даа апарган. Кырган-ачамның кудазы боор Сарыылдыг-Садыаяжыктың ажы-төлү бо: Чалчыкпай, Чолдак-Ашак, Оолак, Маңнай-оол, Хойлаарак, Долчукмаа. Боларның ажы-төлүнүн аразында Тываның билдингир улустары база бар. Республиканың аңныыр эргелелиниң даргазы турган, бир дугаар дээди эртемниг тыва охотовед Моңгуш Мышкыр-оолдун адазы — Чолдак-Ашак. А Хойлаарык дээрге, ТР депутады, Чөөн-Хемчик кожууннун чагырга даргазы чораан, амгы үеде Сүт-Хөл Хуралының даргазы Донгак Макаарның адазы Бавуктун иези.

Моолдун Улаастайга шаажылаткан алдан-дургун салгалы — авамның амыдыралынга чаңгыс-ла дириг арткан алдан-дургун — Сарыылдыг-Садыаяжыктың ажы-төлүнүн бирээзи чаагай буян чедире бээрин ол кайыын билир боор. 1947 чылдың чазынында Агбакай кырган-ачам өг-бүлелиг оолдары-биле Хорум-Дагның Хола-Хараганга чазап чытканнар. Оларның-биле кожа Сарыылдыг-Садыаяжыктың хеймер уруу Долчукмаа өөнүн ээзи Соора-Салдыг-биле чурттап турган. Даң бажында авамның эъди аарый бээрге, Долчукмаадан хорам кижии олаада тывылбаан, ынчангаш ол мээң хинним кескен. Тыва кижии ийи авалыг боор дээр чүве, бирээзи — төрөөн иези, ийигизи — хиннин кескен кижии. Ынчап кээрде, төрөөн ием шаажылаткан алдан-дургуннун уруу бооп турар, хинним кескен ием — ногаандыктарга алдыртпайн, дириг арткан алдан-дургуннун уруу бооп турар-дыр.

Хинним кескен иемни авам айтып берген болгаш алдычеди харга чедир билир кижии мен. 1950 чылдар эгезинде Хорум-Дагдан Сүт-Хөлче көшкен ояр хинним кескен авам

Долчукмааны көрбейн барган мен. Ол сөөлүндө Бии-Хемче көже бергеш, аңаа мөчээн дээн. Авам биле ачам кады чурттааш ийи оолдуг болганнар. Менден бичии дуңмам Малжей үр чылдарда Хорум-Даг школазында директорлап ажылдап чоруур.

Бистиң салгал аныяк-чалыы турда, угу-төөгүзүн беленне улус суравас үе турган. Ооң ужурундан-на, ынчан эрткен төөгүнү билир кырган ада-иелеривис дириг турда, хөйүнү билип ап боор аргавыс ышкындырган. Бо чылын байырлап турарывыс алдан-маадырларның 120 чыл оюнда дириг арткан салгалдар төөгүвүстүң оода кезик-чамдызын-даа болза бөлүп аар болзувусса, ыя ол безин ажы-төлүвүске моон соңгаар чырык салдарны чедирип боору чугаажок. Ийи алдан-дургун уктуг иелерлиг кижиги болганымда, чанышсыныш чок өгбелеримниң овурунун ора-сомазын илип алган ирги мен бе? — деп, бодумдан айтырымның харызы бо-дур ийин...

Александр ДАРЖАЙ

ТАМЫ ДҮВҮНДЕ

Триптих

Черге калган чурук ышкаш...

1.

Өртемчейге төрүттүнгөн хүнүндө сен
Өөрүшкү-маңнай сөңнөп келген ийик сен.
Аазы дүшкен, караа чыраан авайыңның
Аас-кежи аяк долу турбажыкпа.

“Сеткилимниң хадып оңмас чараш чечээ
Черин-чуртун шимеп каастаар болзунам!” — деп,
Хөрек иштээн чырык чаагай күзелдерин
Хөөкүй аваң өпей ырга ырлап чоржук...

Черин-чуртуң каастаар байтык, күжүр дунмай,
Черге калган чурук ышкаш, апардың аан?..
Хөөкүй аваң шеверлеп каан чараш арның
Көк-ле баар дег, кара-ла көк көстүр чүзүл?..

Эрте чашта чуртталгаже шала сиилең
Эстеңнедир киискип киргеш, ботту садып,
Холдар дамчып, тоткан черге тос-даа хонуп,
Хоорай кезип, хайдынып-ла чоруп кагдың.

Хостуг чаннаар чуртталганың эзининден
Хорумналган боктуг херим азыы черге
Тырлы берген, мага-бодуң сириңейнип,
Тының үстүр чыгай берген чыткылаар сен.

Өртемчейге төрүттүнгөн хүнүңде сен
Өөрүшкү-маннай сөннөп келген турдуң.
Үгээ-даа чок черлик ыт дег, сыйыңайнып,
Үүлөңге бастырып ап канчаарың ол?!

Чуундуда кара дүрзү

2.

Боктуг доскаар чиндип турар түремикти
Болган чок-ла көрүп кааштың чүдексинип,
“Ыядырын, човаарын-даа уттуп каапкан
Ыттан дора, ыrmасынчыг кулугур!” — деп,
Сеткиливис ханызындан килеңнээже,
Чеди өкпе турулгуже ажынар бис.

“Черниң чesкээ, сугнуң суксаа” — кара дүрзү
Серт-даа дивес, доскаардыва бажын супкан,
“Хырны чарлып, тотканындан калчаараан!” — деп,
Хыйланган-даа чүве ышкаш, далаш-дулаш
Када берген хлебтерни, дүдээн чемни
Кара-матпак барбазынче суп-ла турар...

Чуунду чушкаан чыттыг-бустуг түремиктиң
Инчеек дег барбазынче хлеб эвес —
Ирип чыдаан сеткиливис, бачыдывыс,
Чутка бораан нүүрүвүс суктунган дег,
Чуруттунуп көстүп кээрге, аксым хак деп,
Чугаалаар-даа чүве безин тыппайн баар мен.

Аарыг арын-нүүр

3.

Араганы ханга холуй ишкен соонда
Албызывыс кедереди, төрээн чонум.
Саргыдып кээр ириң тырткан ханы балыг
Сагыш аартып, уйгу-дыш-даа бербестеди..
Кадык кошкаан — дөгереvис аараан-дыр бис:
Хайыралдыг амы-тынга өршээл бербес

Сеткиливис чоокта чаа-ла арыг чораан
Сергек-омак нүүрүвүс бужартатты.

Караңгы дүн дүмбейинде аалывысче
Халдап келир калчаа, дошкун дайзын ышкаш,
Хамчык аарыг мөге-шыырак мага-ботту
Хайыра чок сөөгейтир хемдий берди.
Кааң-на хүндүс кара тамы дүвүндүвө
Караш кылдыр окталдыр кээп, шурай бээрин
Кара чаштан кандыг кижиге харамдыгып,
Кайы шагда күзөп чораан?! Чүү болду?..

Чүү болду? Канчап ынчап бардывыс аан?..
Чүрээм ыстап, айтырган-на чүвези ол!
“Амыдырал ынчап барган чүвө-дир” — деп,
Аштый аарак харыылап-даа болур ыйнаан.
Амыдырал Курбустудан дүжүп келбээн —
Ал-ла боттуң чуртталгазы эвейикпе!
Аас-кежиин, өөрүшкү, кадыкшылды
Адышка кым анаа халас салып бээр деп!

Сагыш-чүрек ханызынче бакылап көөл:
Азарганчыг азыг черде кыстырыпкан,
Салбактары халбайгылаан чараш чечек
Аржаан-биле тынгарарын дилеп чыдар.
Ондап остаан Нүүрүвүс — чараш чечек.
Оңгарылдыр диргизип аал! Ынчан чүгле
Азыг черде ыядыгдан човагзынган
Алыс Шын-даа, Ынакшыл-даа сергеп үнер.

Николай КУУЛАР

ХАРЫЫВЫС КАЙ?

Кара нүгүл Тыва чуртту
Хайлыг хоран дылы-биле
Кайыын тура чилбиленип,
Харамдыгып чылгап туржук.
“Черниң чексээ, чыдып калган

Черликширги дүржоктар!” дээн
Чемелелдин, кочуургалдың
Селемеден чидиг сөзү,
Саглаңнашкан өзүмнерни
Саза базып, кескени дег,
Бактаашкыннар доразы бооп,
Баш-мээже өрүмнежик.

Харыызынга чүнү сөглөп,
Хамык чүве актыг шынын
Бадыткаарыл, көргүзерил?
Баштыг улус, айтыңарам.
Канчап черле адааргалга,
Кара сагыш, өжээргелге
Бастыртып аар апарган бис,
Баажызы чогуум чүдел?
Саян, Таңды, тендиш дивейн,
Чаңгыс черде турары дег,
Сагыш агын өгбелерден
Салгап алгаш, салбаан бис бе?
Ыялаткан боттарывыс
Ыглаңайндыр хорадавайн,
Ыядыг чок удур сөглээр
Ылап чиге харыывыс кай?!
Бодувус-ла ботка болчуп,
Божанавас шинээвис кай?
Моондактарга боогдадыпкаш,
Могагдавас күчүвүс кай?
Нүгүлчүлөр меге-шыннын
Нүүртештирер дээди шүүгү
Мүн айтырыг шиидин тыпкаш,
Нүүр сагып, шииткел кылыр —
Ындыг үе чедип кээрин
Ынаныштыг манап алза,
Ынды-бетин бодап чорза,
Ылап арыг артар-даа бис!
Өрт чиген аяңнардан
Өңгүр чечек частыры дег,

Өжээн чиген сеткилдерден
Өлчей-кежик бодарап кээр;
Куду эвес, өрү чүткүп,
Курбустуже орук изеп,
Кудувусту кадагалап,
Хугбай чон диртпес боор бис.

О, дүне! Дыш-ла кордаар медеделге
Орта эвес дембээрелдер ажыдар сен.
Тамчык билбес, човалаңныг ажыл түлүүн
Таалалдар дээдизи деп сыгай бээр сен!

Караңгылаан. Куюм болгаш томаанныг чер
Коргуушкундан уйгу-дүшче шымны бээрге,
Кааң дээрде чырыткылар чивеңейнчип,
Коя каазын көөргеткилеп, кыяңнажыр.

Ынай боорда, өндүр улуг оранымга
Ынакшылым оду көзээн күжүр бодум,
Чула дег хып, дүмбей-биле чижиримге,
Суу каткан, ышкам агаар одап келир:
— Оттуг куртка деңнээр уг чок чөгенчигбей,
Оода-ла сен чайын чүгө хуюкталдың?
Эскертинмес, бүлүрерген чырык чажып,
Электен-не төндүр кыпкан ажыы бар бе?

Орта харыым, ойтур шавар шинээм-даа чок.
Отка чирткеш, бырышкан дег, сагыш саарзык.
Агым удур төрөөн черже карбаныр дээш,
Аас-дылга алзып аарым амыр белен.

Чүгле өске кижиге хай оштавадым,
Чүрээм хүлү хөрзүнче-ле тоглазынам:
Келир салгал өзүмнерин чемишчидип,
Херек апаар эки хүнүм үнмес эвес...

О, дүнө! Дыш-ла кордаар медеделге
Орта эвес дембээрелдер ажыдар сен.
Тамчык билбес, човалацныг ажыл түлүүн
Таалалдар дээдизи деп сыгай бээр сен!

Саая МАЙНАК

* * *

Кижини-даа чүгүртү шаап аппаргы дег,
Хиилээн хатка караам чажы төктүп турда,
Хүнге каткан хүлөр арныг малчын уруг
Хүлүмзүрүп, чиге көрүп шаг-ла болгаш,
Хая баары ыжык черде аалынче
Хая көрүп, хомудаан дег, чана берген.

Ыглаар хаттыг даглыг черден ажыл ужун
Ымыраалыг иштик черге келиримге
Ышкам изиг, дунааргай хүн хову кызы
Ынакшаан дег, эгенигден арны кызып,
Болчажырын күзээн ышкац, эрни шимчеп,
Боданыгдан эстир чыгыы менче көргөн.

Чечек, сиген үнмейн турар даглыг оран,
Каас-чараш шынаа чер-даа кижээ эргим.
Чери-биле чүрээ түдуш уругларнын
Кайызы-даа сеткилимге ыры төрөөн.
Чалбырааштыг ынакшыл-даа келген ышкаш,
Сагыш-чүрээм дүвүрелге алзы берген.

Хорум-даштыг сыннар кырлаан эрестиин-даа,
Ховаган дег, чараш хептиг чаражын-даа
Хову, дагның кыстары деп ылгавас мен,
Хоомайзынып, кайызын-даа далдавас мен,
Холун сунуп, сеткил-чүрөөн бергенинге
Хомус-биле ынакшылым ырлап чурттаайн...

ЧЕРЛИК ЧЫЛГЫ САМЫ

Легенда

Эртинe-Булактын баарынга
Эрги хонаш өдөк черге
Сылдыс-шокар херелдиг аът
Шыргай өттүр көзүлгүлээр.

Хаая көстүр чараш аътты
Караа-биле көргөн кижиги
Азыраан мал кежиги доктаар
Ажыкай оон баяан дижир

Сылдыс-шокар ыдыкташкаш,
Чылгы баштап чоруп-чоруп,
Межегейниң шынаазынга
Бедик бажы хоя берген.

Хөөкүй аскыр сүнезин бооп
Хөлдер эргип, ам-даа чоруур —
Ужурлуг-ла эрги тоолда
Уттундурбас артып калган.

Чеди чүзүн малдар сүзүү
Черни тыпкан эгээрттинмес,
Чедер-Хөлгө чуртун салгаан
Чеди байлар ээлеп чораан.

Деңгер дээри шыгын тынган,
Терең оъттут, аржаан суглуг —
Теве, чылгы, инек, хойга
Тергиин тааржыр байлак оран.

Черниң байлак ачызындан
Чеди байлар малы өскөш,
Баяанындан калчааражып
Бачыт кылгаш, кырлып калган.

Арткан калган айбычылар
Амы харап дезип ыраан.
Ажаалда чок ээнзиргей мал
Аңзый берген чоргулааннар.

Алгый, Чедер, Чагытайга
Аразында хову, шатка
Артып калган кезек чылгы
Ала чайгаар өзүп үнген.

Ажаап тудар холга өскөн
Аалдың малы чораан болгаш
Турлаг кагбас черлик чылгы
Туттурбайн чоруп берген.

Чээрен-биле холуй оъттаар
Черлик чылгы баштыңчызы —
Чели алдын шокар аскыр
Черге дегбес көстүп келген.

Шоолдуң бажы бедиктерден
Шокар аскыр киштей бээрге,
Кодан-кодан черлик чылгы
Хову шөлден хавырлып кээр.

Хөлдөр кужу аңгыр, кастар
Хөглүг омак ырлажыптар,
Чашпан сиген хөлбеңнедир
Салгын хадып сырыннап кээр.

Кулун, чаваа дистиништир
Куду маңнаар, өрү челер,
Девиржидип сывыртажып,
Дескингештиң самнап үнер.

Черге дегбес ужуккан дег,
Черлик чылгы бөлүк тудуш
Ховуларны аянчыдыр
Кожалаштыр чаржыптарлар.

Черлик чылгы ховузунга
Челип маңнап самнай бээрге,
Өдээнде аал малы безин
Өрү-куду хөлзеп үнер.

Аймак аалдар чылгызынын
Арзылаң дег, аскырлары
Черликтерниң даажын билип,
Черни тепсеп хөлзеп үнер.

Оожум шөлээн оъттап чораан
Одарларда түмөн чылгы
Ховуларже достурбастап,
Хоюп дезип дойлуп үнер.

Холга өскөн азырал мал,
Ховаа өскөн черликтер оон
Хопталажып, чааргажып,
Колдамнажып тавартып кээр.

Сылдыс шокар адаанчызын
Чыттыр баскаш, читкелептер,
Кадыг черлер союлгулап,
Калбак даштар хоорлуп чаштаар.

Аштырганнар кызыл-мыңгы
Аалдар уунче дезиптерлер.
Сылдыс шокар тейже үнгөш,
Чыжырадыр киштей кааптар.

Кезек бени үзе киргеш,
Кедээрледип хавыра бээр.
Чылгычылар урук туткаш,
Чыгай сүргөш чадажып каар.

Шоор, Чедер чылгызында
Шокар аскыр дугайында —
Кожан ырлар, тоолчаан чугаа
Кожуун ишти тарай берген:

“Оттуг челдиг орлаа шокар
Оюннарның чылгызында,
Оваалыгның ыдык аъды
Оңмас оъттуң хоолузунда.

Салбак челдиг чараш шокар
Салчактарның чылгызында.
Шамбаларның ыдык аъды
Чаъстыг аржаан азыралы”.

3

Амбын ноян чызаазынга
Ары-Оюн чылгычылар
Караа-биле көргеннерин
Каш-даа удаа айыткааннар.

Арыда ээн чылгыларның
Аразында “хуулгаазын аът” —
Тыва черниң ноянынга
Тывызык бооп эглип келген.

Аалдар өглер чылгызынын
Арзылаң дег аскырлары
Сылдыс шокар бараанындан
Чылгызын каап дезе бээрлер.

Кызыр белер ораныптар,
Кызырактар киштей кааптар —
Черлик шокар тала тыртар,
Четтирбестеп маңажыптар.

Урук туткан чылгычылар
Уйгу дыш-даа көрбестээннер.
Дарган ыдык дивээн болза,
Даялап каап болур турган.

Ховар көстүр чараш малды
Холга киирип алыр болза,
Келир салгал ажы-төлге
Кежик буян доктаай эртик.

Амбын ноян боду-биле
Албатызын келдиргилээш,
Ары черде анзаан малды
Ажаап көөр деп чарлык болган.

Оюн, Салчак аразында
Орлан кайгал чылгычылар
Аразында сүмележип,
Аъды-хөлүн соода берген.

Ховуларда черликтерни
Хооглап бөлүп, сывыртаарга,
Сылдыс-шокар халып орда,
Шынап черге дегбес болган.

Чүстүг сиген чүзүн сыкпайн
Чүлгүй сыйбап чораан ышкаш,
Тейлиг черлер бажын харай
Тегергилей маңнагылаар.

Маңы безин малдан өскө
Баскан изи кайда-даа чок,
Кудай дээрдөн чөлээш кырлаар
Кулун эвес хуулгаазын.

Эмдик малга кагзып көрбээн
Эрес кайгал Мышкырганы
Амбын ноян чагыргазы
Арт-сын ажыр келдиртишкен.

Албатының хүлээлгези
Албан херээн эртер эвес,
Айытканын тудуп мунар,
Аъткарганда чоруур апаар.

“Барып-барып Ноян боду
Багай мени чүгө кел дээн?”
Хөңнүн чазап хөөмөйлээштиң
Хөйнү бодап хөлзеп чораан.

“Калга моолдан чылгы сүржүп.
Кайгалдарга каттышпаан мен.
Уваа чиктиг, чазак чери
Ужуру чүл, мени чоор дээн?”

Төре туткан чазак төвү
Дөвүн куду — Самагалдай
Чызаан турар херимнерже
Чылдырадып бадывыткан.

Бажын доскан кочагалар
Баглааш орта уткуп алгаш,
Амбын саадаан өргээзинче
Ам ээлдек чалапканнар.

Дүжүметтер үрээлепкен
Дүжүлгеде ноян орган.
Айыс алгаш, кадаан туткаш,
Авыралдап бараалгап-тыр.

Танды-Тыва бүгүдениң
Даргазының арнын көөрге,
Кара салдыг тыва кижиге
Караа чымчак көрнүп келген.

—Мендээ! — дээштиң эзир ышкаш,
Бедиктерден харагылаан:
—Адың кымыл? Чүге келдиң,
Аалың чуртуң кайдал, кайгал?

—Келдирткенде кедилиг дээш,
херии черден келдим, ыңар.
Адым шолам Мышкырга дээр,
Аалым-чуртум Межегейде.

Чылгычыны өрү чалап,
Чылыг чымчаан чемгергештиң
Черлик чылгы дугайында
Шеглиг чажыт чугаа кылган.

“—Черлик четкер холга кирзе,
Сен-не шыдаар боор сен, оглум.
Ындыг кижн Мышкырга деп
Ынаныш-ла чүгле сенде.

Эзенгизи дыңзый берген
Экер эрес чылгычызы
База катап сөгүрээштин
Байгы шынын хөөрөп орган:

“—Мынча ботта эмдик малга
Мындаагыңар октатпаан мен.
Чаяан бурган өршээзинде
Салым ынчаар болгаар чораан.

Амбынымның чарлыы дээштин
Ам канчаар бараан болуйн!
Шокарны-даа тудуп мунайн,
Чолум-мөрүм билзин, Ноян”.

Карачал хаа эдертипкеш,
Кайгал эр-даа чорувуткан.
Артка үнгеш, аъттан дүшкеш,
Артын иштин харангылаан.

“—Авыралдыг Алдын-Тандым,
Албатыңны кээргеп өршээ!
Курай-курай, бацкы таңдым,
Кудай-деңгер, Бурган өршээ!

Буян сүрүү бүргөп шыпкан
Мурнуу хову шөйлүп чыдар,
Угулзалай бадып келген
Узун Тестин уну ыраан.

Соңгу тала харап көөрге.
Соңгу Саян, Улуг-Хем бо —
Алгый, Чедер, Чагытай хөлдер
Адышта дег чырып чыдар.

Адак шалып аъттангаштын
Аалга чуртка чанып келген.
Сыдым, урук, чүген туткан
Чылгычылар чыгып келген.

Дөртөн бир хем дажы-биле
Төлге салып хуваанактаан,
Отка чарын салып көөрге,
Олча холга дүжер болган.

Аткан даңнын хаяазында
Алдын-Тейден харагылаан —
Шокар аскыр баштаан чылгы
Шоолдан бадып шуужуп орган.

Чээрен-биле аралашкан
Черлик чылгы бажын доскан.
Черге дегбес салгын ышкаш,
Четтирер чок чүве болган.

Дуюг истен доозун үнмес
Тура дүшпес шокар аскыр
Дескен өөрүн баштавышаан
Дескинип кээр, өөрүн кагбас.

Шокар аскыр маңнап турда,
Солун чараш, малдан өске —
Чашпан, сигенге дээр дегбес
Чавыс ушкан хараачыгай-ла.

Барааннаштыр чээрен, чылгы
Бараадаар чок дойлуп турда,
Хову дургаар чалгаан хөл-ле
Холуштур-ла хөлбеңнеп кээр.

Урук сөөрткен чылгычылар
Урагачы аъттар солааш,
Шокар аскыр соондан калбайн
Согунналдыр халдып үнген.

Дүн-хүн дивейн амыр дыш чок
Дүвүредир сүржүп кээрге,
Аңзаан чылгы шыдашпайн
Аалдарже сыңны берген.

Чыдын дыш чок сывырткаштын
Сылдыс-шокар шылап келген,
Сүргүнчүлөр улам чыырлып,
Сүрээденчиг болу берген.

Урук туткан Мышкыргазы
Ушта халдып таварткаштын
Уруктапкаш, сыдым-биле
Ужур тырткаш база барган.

Ажыг ышсыг кижиги чыды
Албыктырып хөмө кээрге,
Амы биле Өлүм ийинин
Аразынга кире берген...

Хөөкүй амытан холга киргеш,
Хөлзенчидир киштегилеп
Каккаш, тепкеш, ызыргаш-даа
Канчангаш-даа чадажып каан.

Курайлапкаш, улус ону
Кулактааштын орбалапкаш
Алдын челин, сорлуг дүгүн
Адыш-биле суйбагылаан.

Чүген, чулар бажынга суп,
Эзер чонак уруптарга,
Чүгүрүктөр “Чүглүг аьды”
Эзир-Шокар болу берген.

Экер эрни Мышкырганы
Эзеринче аьткаарарда,
Таңды сынның артыжынга
Тавангайдан артыжапкан.

Өртемчейде кижиге төлүн
Өрү болчуп бурган өршээр —
Эзеринче карак чивеш,
Эзир ышкаш хона каапкан.

Чел, кудуруун сагланнаткаш,
Черден ужуп үнген ышкаш,
Соңгу бутка тура дүшкеш,
Согунналдыр халып үнген.

Кара черни доозун үндүр,
Хаяалыг дээр булутталдыр
Сылдыс-шокар мөөп келгеш,
Шыдашпайн тура дүшкөн.

Чылгы сүрүг аалга доктаан,
Сылдыс-шокар холга киргеш,
Улус чонга салым кошкан,
Улай өзүп чоруп берген.

Чедер, Алгый, Чагытайның
Чээрен турган ховузунда
Кодан чылгы ам-даа чоруур,
Ховар шокар база көстүр.

Хостуг чээрен ында ам чок
Ховулардан көже берген.
Оона мыйызы соян өгдө
Онза эт бооп артып калган.

Чээрен ышкаш челип чоруур
Сылдыс-шокар черлик аът бар.
Черивистин ээзи болуп,
Чылгы баштап көстүп келир...

1998, октябрь 2.

ЮБИЛЕЙЛЕР

С.Б. ПЮРБЮ — 90

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ТР-ның улустуң чогаалчызы, РФ-ның литература шаңналының лауреады, ТР-ның Күрүне шаңналының лауреады, Кызыл хоорайның хчндүлүг хамаатызы.

БИЧИИ УЛУСТУҢ УЛУГ ОГЛУ

Солагай талазындан С.Б. Пюрбю, М.С. Хомушку, Б.Д. Ховедмей, Ю.Ш. Кюнзегеш.

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, ТР-ниң Күрүне шаңналының лауреады Сергей Бакизович Пюрбю 1913 чылдың сентябрь 7-де Улуг-Хем кожууннуң Эъжимге төрүттүнген. Ол дугайын Сергей Бакизович сөөлүндө мынча деп бижээн: “Ынчалза-даа бодум хуумда ону колдуунда

ындыг-ла чугула эвес деп санаар мен. Кижии дириг чораан назынында чүнү кылып кааныл, бодунуң соонда кандыг истер арттырып кааныл, бо дугайты чугула болур ужурлуг”.

С. Б. Пюрбю 1975 чылда мөчээн. Ол ынчан 62-ле харлыг турган. Бир эвес улуг чогаалчы дириг чораан болза, ам 90 харлап турар ийик. Бо безин кижии чурттап болур назы ышкажыл. Мээң авам Чаданмаа Сарыговна канчап 96 харга чедир чурттаан ийик, мээң даай авам, тыва эмчилерниң эң баштайгыларының бирээзи Анна Намбыраловна Торжу ам канчап 94 харлыг чурттап чору деп.

Сергей Бакизович 60 харны бичии-ле ажып чорааш чорта бээрге, ооң орнукшудулгазынга киржип тура, бо-даа эки назылап алган кижидир деп бодаан мен. Ам сактып чоруурумга, 60 хар дээрге, анаа чүве ышкажыл. Бир эвес ол оон үр чурттаан болза, моон-даа хөй ханы истерни Тываның төөгүзүнге арттырып каар турган.

С.Б. Пюрбюнуң адазы Бак-кыстай ашак адыг-түлүштерден үнген, бодунуң үезиниң база бир мурнакчы кижизи чораан. Эъжим биле Барыктың аразы ырак эвес болгаш, мээң ачам база ону билир, аразында холбаалыг чораан.

Адыг-Түлүш Бак-кыстай Өөк, Туранның орус чону-биле тудуш харылзаалыг чораан, ынчангаш орустаар. Улус ону “Орустаар Бак-кыстай” деп хүндүлөп шолалаар турган. Ол база чогаалчы шынзылыг аас-сөстүг чораан. Ооң бодунуң чогаадып алган ырларының оода чаңгызын маңаа киирип көрейн:

Эзир куш дег чүглүг болза,
Эргий ушкаш көрген болза,
Эъжим бажы Хам-на-Дыдым
Эрээн-шокар чыткан-на боор.

Бир эвес ол үеде, бо шагда ышкаш, бижик-билиг турган болза, ол база чогаалчы болуп турган-дыр. Ачазының ындыг мерген угааны ажы-төлүңге улуг салдарлыг болган. Ам база Сергей Бакизовичиниң сактыышкынынче хая көрнүп көрээли: “Ол ырның ачызында мээң бойдуска, ооң каас-чаражынга ынакшылым тускай сөстүг, аялгалыг болуп хевирлеттинген. Мээң чогаал ажылымның бир дөзү ол боор деп бодаар мен”.

Орустаар Бак-кыстайның уруглары шуптузу чырык баштыг кижилер чораан. Мен оларны шуптузун билир мен, оларның-биле аал-оранывыска үнчүп-киржип, кады ажылдап-даа чордум: Сергей Бакизович ол-дур, улуг чогаалчы, азыраан уруу Хорлуваа тыва театрга шыырак артистерниң бирээзи чораан, база бир оглу Михаил Сагды — белең эвес журналист, очулдурукчу. Школачы чылдарымда ооң тыва дылче очулдурганы Л. Толстойнуң “Кавказка туттурук-чүзун” кайгамчык сонуургап номчуур турдум. Жилин биле Костылин ам-даа бажым иштинде хевээр.

“Тываның аныяктары”, “Шын” солуннарны редакторлап баштап турумда, Михаил Сагды оларга очулдурукчулап турган кижиге, орус дылда бүдүн илеткелдерни бижик кагар машинага тыва дылга анаа-ла шаккыладыр соктап үнө бээр. Ол-даа канчаар, ооң дайын үезинде А. Сурковтуң “Землянка” (“Чер бажың”) деп ырын очулдуруп каанын магадаар мен. Ол мээң ынак ыраажым Марк Бернес “Ийи дайынчы” деп кинофильмде ырлап каан. Ол кинону дайын үезинде-ле көргөн мен. Композитор Никита Богословский мындаа чаа 90 харлады. Москвага чогаалчылар хуралдарына чоруп тургаш, Богословский-биле-даа, Бернес-биле-даа ужуражып, холдарын туткулады, өөрүп четтиргенимни илереттим.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде бүгү фронтуларга диңмиреп турган, ам-даа диңмиревишаан “Землянканы” М. Сагдының очулдурган сөзүн тыппайн, бодум база очулдурарын шенээн мен. Сөөлүндө Сагдының сөзүн тып алдым. Ынчан ийи очулганы деңнеп көрдүм, мээң очулгам Михаил Бакизовичининге көңгүс четпес чорду. Ам М. Сагдының очулгазының эге болгаш сөөлгү строфаларын маңаа көргүзейн:

Кызаа суугулуг чер бажыңда
Кыпкан ыяштар чугу дамдылаан.
Каттыраңнаан караң, чаңыңны
Гармонь-биле ырлап олур мен.

Соңгаарлаткан аас-кежиимни
Солун күштүг ырлап бер, гармонь.
Черле чедер ынакшылымдан
Чер бажыңдан безин чылыг-дыр.

Ам С.Б. Пюрбюже чүмү-биле эглип кээп көрээлиңер.

Тыва чогаалчыларда хууда чуртталгазындан-даа, литературлуг ажыл чорудулгазында-даа, Пюрбю ышкаш, чөрүлдээлерлиг кижиге чок. Пюрбю дээрге, тенниг харагандыр, бөзүргей хая-дыр, тос тостуң соогу-дур, кызыдып каан изиг демир-дир, эмдик буура-дыр, аңаа кижиге болганы дээп шыдавас. Чижээлээрге, С.А. Сарыг-оолдуң шүлүктери болза, чончу дылдыг, уян, хоюг аялгалар-дыр, билдингир, доктааттыңыр. С.Б. Пюрбюнуң шүлүктери ындыг эвес,

эртем дылынга үндезилеттинген, кадыг, шынгы, килеңниг одуруглар-дыр. Литература эртеми-биле чепсегленмээн кижиниң ону билип алыры кончуг берге. Мен эгезинде Пюрбюну билбес болгаш билип чадап чордум. Баштай Пюрбюну номчуурумга, кагылчак, оңгул-чиңгил черге кылаштаан ышкаш болуп турган мен. Чүгле сөөлүндө бодум база чогаалчы апаргаш, ону боду тускай дылдыг, тускай хевирлиг улуг чогаалчы деп хүлээп көргөн мен. Ол чаңгыс хепке кудуп каан ок ышкаш эвес, кымга-даа дөмейлешпес чогаалчы. Сергей Бакизовичиниң талантызының күштүү ында чаштынып чыдар.

С.Б. Пюрбю кара чажындан тура эртем-билигже сундулуг чораан. Ооң херечизи чүл дээр болза, ол 8 харлыынданна Ёжым хүрээзинге хууракка өөренип эгелээни болур. Удатпаанда ону лама болур салымы чок дээш хүрээден үндүрүпкен. Ынчалза-даа ол орта таңгыт бижиктиң ужу-кыдыын билип алган.

Хүрээниң соонда С.Б. Пюрбю кыргыз Чамзы деп кижиниң өөнге бижээчиге өөрөнгөн. Ынчан ол эрги моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр шиңгээдип алган.

Мен баштайгы тыва интеллигенцияның чаңгыс эвес төлээлекчилери-биле чугаалашкан мен, оларның колдуу-ла хүрээге өөренип чораан боор чораан. Ынчанмайн канчаар, ол шагда школалар бар эвес, бижиктиг-ле чер хүрээ-хиит турган болгай.

Тываның төөгүзүндө школа деп хуулгаазын 1925 чылда Кызылга ажыттынган. Ынчан тыва бижик турбаан, өөреникчилер тыва бижикти орус алфавитке чуруктар ачызы-биле өөренип турган. 1926 чылда С.Б. Пюрбю школага кирип алган. Аңаа өөрөнгени Пюрбюнуң орус дылды улам ханы шиңгээдип алырынга аажок дөгүм болган.

Ам база чогаалчының сактыышкынындан үзүндүнү кирип көрейн: “1928 чыл мээң оон сонгаарга амыдыралым оруун үзе шийтпирлээн. Ол чылын мени Ленинградче өөредип чоруткан. Ленинград меңээ чүгле эртем-билиг чедип алырынга дузалыг болган эвес, мээң чогаалчы оруумну тып берген”. С.Б. Пюрбю Ленинградка Герцен аттыг башкы институтунга өөренип турган.

С.Б. Пюрбю ол чылдарда Нева хемниц эриинге уран чогаал деп хуулгаазын-биле танышкан. Улуг орус шүлүкчү А.С. Пушкин тыва студентинин чүлдү-чүрөөн хаара тудуп алган. Ооң соонда — М.Ю. Лермонтов, В.В. Маяковский.

Сөөлүндө С.Б. Пюрбю мынчаар бижиир:

Ленинград —

ижикеним өөм ышкаш,

Ленинград —

доруктурган авам ышкаш.

Эртем-билиг

өртемчейин таныырының

Эге ужуун

чажымда маа өөрөнчик мен.

Чонга, хөйге

аян тудуп бараан болган

Чогаалымны

Пушкин баштап, айтып берген.

Чечен сөстүң

дүлгүүрүн моон тыпкан болгаш,

Сеткилимден

четтирдим деп сөглөп чор мен.

Ылап-ла ол чылдардан Пушкиннин чогаалдарын очулдуруп, төрөөн тыва чонунга таныштырар изиг күзөл С.Б. Пюрбюге тывылган. Чүглө ол эвес, 1932 чылда Тывага ээп чанып келгеш, бодунуң төрөөн дылынга чогаал бижииринин баштайгы шенелделерин ол эгелээн. Ынчангаш 1934 чылда Сергей Пюрбюнуң “Акымга” деп эң баштайгы шүлүү “Реванэ шыны” солунга көстүп келген. Аныяк шүлүкчүнүн чогаал ажылының эгези ол болган. Оон тура ооң шүлүктери парлалгага удаа-дараа үнүп турган: “Барыын чүктен үнгөн хүн”, “Эш херээжен”, “Чалыы назын делгерезин!”, “Октябрьга йөрээл”.

1938 чылда А.С. Пушкиннин өлүрткенинден бээр 100 чыл болганынга таварыштыр улуг орус шүлүкчүнүн “Тураскаал” деп алдарлыг шүлүүн С.Б. Пюрбю тыва дылче очулдурган:

Арат хөйнүн эрткен изи бүдүп читпес,

Александрый баганадан артык бедик,

Анаа кижі холу-биле кылып калбаан,
Алдарлыг улуг тураскаалым тургускан мен...

Уяранчыг чогаалымга кээргел ырлааш,
Уеланчыг кадыг өйдө хостал чарлааш,
Улус хөйгө үе-шагда, кажан-кезээде
Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен...

С.Б.Пюрбю-биле кады Ленинградка О. Толгар-оол, Лопсаң-Кенден, Чиктол, Кайлың, Кыштагбан, Сержикей суглар өөренип турган. Толгар-оолдуң сактыышкынында Чиктол биле Сержикей аңаа өлгөн болуп турарлар. Сержикейни билир мен, ол Барык чурттуг кижі болгай. Чок, ол өлбээн, өөредилгезин ара каапкаш чанып келген. 70 чылдарга чедир чурттап чорду. Ону чон “чечен сөстүг Сержикей” дээр. Ол Оттук-Дашка, Барыкка, Ийи-Талга бот-тывынгыр уран чүүл динмирэдип, шиилер тургузуп, МЧАЭ-ге, колхозка ажылдап чорду. Мен ооң-биле кады тараа тарып, сноп баглап турдум.

Сергей Бакизович эң баштай тыва ырларны, тоолдарны, тывызыктарны, үлегер домактарны чыып бижип эгелээн. Ооң ол ажылынга хакас эртемден Н.Ф. Катановтуң “Урянкай дылды шинчилээриниң шенелдези” деп ному улуг салдарны чедирген.

С. Пюрбю улустуң аас чогаалын шинчилеп тургаш, чечен чогаал боду тускай дүрүмнерлиг дээрзин угаап билген. Ылаңгыя шүлүк чогаалында аян, хемчээл, ритм барын ол шинчилеп тыпкан. Ынчангаш аныяк чогаалчы аңаа даянып алгаш, эл үскен эмдик буга дег, буза чүктүп, чогаадып кирипкен.

С.Б.Пюрбю чүгле чогаалчы эвес, тыва литературада чогаал эртеминиң эң баштайгы үндезилекчизи. Ол 1939 чылда “Аныяк чогаалчыларга дуза” деп номну үндүргөн. Ол адышка өй бичии ном чүве, ынчалза-даа коргулчун ышкаш аар деңзилиг, чижектерге даянган барымдааларлыг эртем ажылы. Мен ону аңнаарда, балыктаарда безин черге ап чоруп турган мен. Ынчангаш, мээң өөредилгеге эң баштайгы башкым С.Ч. Урояков болза, чогаалга эң баштайгы башкым С.Б. Пюрбю чүве.

Поэт, прозиак, драматург, очулдурукчу, литературовед, адак соонда анаа-ла албан-хаакчы — Пюрбюнуң эрткен улуг оруу бо-дур.

Маңаа бир дугаарында чугаалаксаан чүүлүм болза, мен-даа канчаар, ачам Пюрбю-биле кончуг найыралдыг чораан. Чаңгыс чер чурттуг, шагдан бээр таныш, ийиде, 1943 чылда Тываның арат чонунуң мурнундан маадырлыг Кызыл Шеригге белек чедирип, Брянск фронтуга кады чорааннар. Ынчан ук фронтуң командылал чери ачамга эгиннеринде погоннарлыг шериг хеп кедиргеш, гвардейжи демдек кадап берген. (Ынчангаш ачам Тывада эң баштайгы гвардейжи, эгиннеринге погон кадаан кижиге болуп төөгүгө арткан. Дайын үезинде болгаш ооң соонда совет чогаалчылар В. Кожевников “Дузалакчы” деп очеркти “Тувинская правда” солунга парлаткылаан. Оларны мен номчугулаан мен). Ооң-биле кады ачам биле Пюрбюге ол-ла командылал чери “Маузер” системалыг немец хол бооларын белекке берген. Ок чок чувелер-дир ийин. Шаа барып ол пистолет чогаалчының бажынга хан кудар дээрзин ынчан кым-даа билбээн. Ачамның “Маузеры”-биле бичии ойнаан мен. Оон ачам ол “кодан дорзуун” иштики яамыда М.Б. Артас даргага дужаап бергеш, база ол-ла системаның карабинин ап алган. Ол харын октуг болган, ооң-биле аңнап чордум. Пюрбю бүрүткел чок боозун шыгжап алгаш чытканы ол-дур. Ынчангаш буруудаттырган.

Кажан С.Б. Пюрбю бажыңнадып алырга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады тургаш, ачам Тока даргага кирип айтырган-дыр:

— Ол кончуг чогаалчывысты чүге бажыңнап алганывыс ол, дарга?

Тока эгиннерин чайгылап, аажок тадыладыр каттыргаш, мынча деп харыылаан-дыр:

— Бүрбүнүң орустаары кончуг кижиге болбас ийикпе, соора орустапканы ол-дур.

Мен бо кыска чүүлге С.Б. Пюрбюнуң хууда амыдыралыңга доктаавас мен. Ол тыва-даа кадайлыг, орус-даа кадайлыг чораан. Ооң уруг-дарыы Тывада-даа, Россияда-даа бар.

С.Б. Пюрбю 1948 чылдың апрель 16-да тудуп хоруг-даттырган. Кол-ла чылдагааннары: артында улуг ССРЭ-ни көрбейн, “Эъжим”, “Мөңгүн-Тайга” дээн чижектиг бичии, кызыы, тар чер-чуртун мактаан, буржуаз-националист хөөннүг чогаалдарны бижиپ турган. Совет эрге-чагырганы дүжүрер сорулгалыг чепсектиг тура-халыышкынга белеткенип, хол боозун чажырып алгаш чыткан. Ону 10 чылга хосталгазын казып шииткен. С.Б. Пюрбю хоругдалдан 1954 чылда Хрущев шылбыртыңының (Хрущевская оттепель) ачызында хосталган. Ынчалза-даа ону келдеретпээн турган. С.Б. Пюрбюну чүгле 1994 чылдың декабрь 21-де (өлгенинин соонда) долuzu-биле агарткан.

С.Б.Пюрбю амыдыралының бүгү медегерелдиг кезиинде “буржуаз-национализмниң” аар чүъгүн чүктеп келген. Чогаалчылар эвилелин О. Сувакпит-даа, мен-даа даргалап тургаш, ону ССРЭ-ниң орден-медальдары-биле шаңнаттырып чадап каан бис. Бистиң көдүрген айтырывыыс обком бюрозунга үскеш-ле, чалым-хаяга моңнаан дег, чуурлуп каар турган. Ону эрттирбейн турган кижии Тока-ла болгай, ол черле Пюрбюну көрбес дарга. Сергей Бакизович мөзү-шынарындан кан-болат дег быжыг туруштуг болгаш, кандыг-даа бергелерге торулбас, амыдыралын арыг-чаагай, аас-кежиктиг чурттап эрткен. Ону магадавас аргам чок!

Ол хире алдарлыг кижии-биле мээң бодумнуң аравыста харылзаалар кандыг байдалга эрткенин ам маңаа база чугаалаксап тур мен. Оларны баш удур-ла мынчаар түңнөп каап болур мен: мен Сергей Бакизовичини башкым дээш хүндүлээр чораан мен, ол мени өөреникчим дээш база хүндүлээр чораан.

Мен 1953 чылдан Кызылга доктаамал чурттап келдим. Оон бээр чартык чүс чыл болду. Оон бир чыл болганда, Кызылга Сергей Бакизович Пюрбю көстүп келди. Ынчанна ооң-биле бир-ле дугаар кызыл арыннарывыыс көржүп, чылыг холдарывыыс тутчуп таныштым. Анаа, ооң-биле көрүшпээн ужуражылгаларым шагда-ла эгелээн болбайн канчаар.

Шагаан-Арыгга өөренип тургаш-ла, Сергей Пюрбюнун шүлүктерин “Улуг-Хем” сеткүүлдүн баштайгы шапкын-

чылары “Революстун херели”, “Дайынчы кыйгы” деп дептерлерден номчуп турдум. Ылаңгыя ооң “Чечек” деп шүлүг-лелин шээжи-биле билир турган мен. Сөөлгү чылдарда ооң “Кадарчының таалал ырынга” ынакшаан мен (аялгазын Д. Шактар бижээн). Бир эвес орус дылда мээң эң ынак ырларым “Темная ночь”, “Землянка” болза, тыва дылда амдыгаа дээр эң ынак ырым Пюрбюнуу чүве.

Эртен эрте хоюм сүргеш,
Эңмек тейге үнүп кээр мен.
Салгын сырын чаагым суйбап,
Сарыым ышкаш эргеленир.

Чоога долган хоюм көргеш,
Чоргааралым улам дендээр.
Адыр арттан харап келгеш,
Алдын хүнүм амырлажыр.

Кайгамчык чүве-ле болгай, өске кижилер ону эскербээн-де, тейниң эңмээн, хойнуң чоога долузун, арттың адырын Сергей Бакизович көрүп каан.

Дөртөн чылдарның төнчүзүндө Кызылдың педучилищезинге өөренип тургаш, Хайыракан чурттуг Адыг-Түлүш Бегзи эжим-биле кара бажыңда чыдар С. Пюрбюге аьш-чем кирип берип турган бис. Бистин аьш-чемивисте чүү боор ийик, багай сургуул эрлер чүнү тывар бис. Чем база берге, дайын сөөлү, дары чыды ам-даа читпээн. Шаанга киир оочурлап тургаш хлеб садып алыр бис, кыжын болза, базаардан доң сүт. Бо шымдыларывысты кара-бажыңга аппаарывыска, шагдаалар хлебти чара кезип, доң сүттү буза шаап көөр боор чораан.

Ол үеде Кызылга үш улуг үш каът бажыңнар турган, артында Ленин кудумчузунга. Бирээзи чазак бажыңы, ийигизи парк аксында тыва школа, үшкүзү кара-бажың. Чазак чери ындыг бажыңга турары чөп-ле ыйнаан, школа база. А бо кара-бажыңга чүге ындыг бажың тудуп каанын кижиге билир арга чок. Сөөлүндө билген мен, ол дээрге, ханыг репрессияларның тайлымы-дыр. Ук ужуру болза, школа-ның соонда эмнелгеге ындыг бажың тудар турган-дыр.

Бо бүгү шаажылакчы хемчеглер 1929 чылда ол үеде коммунистиг интернационалдың дорт кежигүнү эвес-даа бол, ооң күзээр эргелиг салбыры турган ТАРН-ның VIII улуг хуралындан эгелээн. Орта феодал-теократтыг идегеттерни, лама-хамнарны узуткаар дугайында доктаал хүлээп алдыган. Ооң чалгыы-биле бичии-ле депшилгелиг кижилерни истеп-сүрүп эгелээн. Хемчик-оолдун аайы-биле Хайыракан, Ийи-Тал Тывада эң “контр” сумуларга санадып турдулар. Кижилер эзе-херек чок черге сөс эдеринден коргар турган. Чижээлээрге, Кара-Булун (кызыл суглуг Баян-Кол) сумузунун даргазы Буга-Хырын оглу Седип “Тока доңгаяр, Хемчик-оол хертеер” депкеш бооладып кагды. Ооң оглу, бистиң клазывыстың эң тергиин өөреникчизи, тыва-орус тоюл бижикти бүрүнү-биле шээжилеп алган, “политиктиг Салчак” деп шолалыг Салчак-оолду школадан үндүрүптү. Ынчан ону клазывыстан аппаарга, караам чажы төктүп, хаайым саргып турду. Алызы барып ол чалгыгга Пюрбюнуң таварышканы ол. Ындыг кызагалдарга качыгдап чорза-даа, С.Б. Пюрбю эң кижизиг чогаалчы турган.

1954 чылда С.Б. Пюрбю хосталып келгеш, Ю.Кюнзегеш-биле мени ийис анайларым дээр кижини. Бир катап мээң бажыңымга кезек кижини шилдер божудуп, хөөрежип орган бис. Ынчан бир-ле кижини бир-ле чүве дугайын Пюрбюдөн айтырды. Ол каттырбышаан, аңаа мындыг харыы берди: “Сээң бөскээнде тениң хамаан чок, ийис анайларым өстүрүп чадап чор мен”. Айтырган кижини “ийис анайлар” дээн сөстүң ужурун билбеди ышкаш. Кюнзегеш билбес боор бе, анаа-ла каттырып кагды. Ийис анайлар. Ийе, ол элдээртигни Сергей Бакизович бөскээнге тен кадап алган торлаа дугайында тыва тоолдан үлегерлеп алганын мен билдим. Ында чүү деп турар ийик: бөскээнге тен кадалы бээрге, торлаа анайларлыг өшкүгө келгеш, ону уштуп бээрин оон дилээр. Аңаа өшкү мынча деп харыылаар ийик чоп: “Сээң бөскээнде тениң хамаан чок, ийис анайларым өстүрүп чадап чор мен”. Улуг башкывыс харыызынга ол тоолду ажыглап алгаш, Юрий Шойдакович-биле менче сугуйтуп органы ол чүве. Оон ыңай С.Б. Пюрбю: ““Силер ийиде идегелим улуг” деп, дорту-биле

база чугаалаар кижи. Сергей Бакизовичиниң ол идегелин шынзыктырган бис бе азы шынзыктырбаан бис бе дээрзиниң дугайында айтырыгны номчукчуларның шииткелинге.

Сергей Бакизович мээң чогаал ажылымга үнелеп четпес дузаны көргүзүп чораан. Ону бүгү назынымда утпас мен.

Тере-Хөлге башкылап тургаш, “Опалыг” деп чаңгыс көжеге шии бижип алган мен. Кызылга келгеш оомну культура министерствозунда чогаадылга төвүнүн директору С.Б. Пюрбюге көргүстүм. Башкым “Опалыг” деп атка таарышпайн, “Эндээ танаан” деп эде адааш хүлээп алды, парлааш районнарже таратты. Ооң соонда мээң ол шиимни уран чүүл маргылдааларынга үш-дөрт-даа улусчу театрлар ойнап турдулар. Тыва театрның сценазынга эң баштай рампа чыры көргөн шиим база ол чүве. Оон эгелээш, Сергей Бакизовичиниң ачызында драматургияже оруум ажыттынган.

Тыва театрны шии чогаалдары-биле эң баштай-ла В.Көк-оол, ооң соонда С.Пюрбю биле О.Сагаан-оол хандырып турдулар. Оларның соонда мен база элээн каш чыл шыда-дым. Меңээ улаштыр В.Серен-оол, ооң сөөлүндө Э.Мижит келдилер.

1968 чылда боор, Үш-Белдирге дыштанып тургаш, “Кыстар соду” деп шии бижип алган мен. Театр ону дораан хүлээп алды. Ол коммунистиг езу-чурум үезинде чаа чогаалдарны партия обкомунга, Москвага ыяап көргүзөр турган. “Кыстар соду” орустап “Девичий мат” деп алган мен. Москва ол атка таарышпаан. Чүге дээрге шыдыраага “мат” деп термин бар-даа болза, матершинага хамаарышкан ийи дугаар утказы база бар. Кыстар майттап турган деп бодааннары ол боор. Ынчап баарга, театрның литература кезээниң эргелекчизи С.Б. Пюрбю ол шиини кол маадырының ады-биле “Долуманың хуулгаазыны” деп алырын сүмеледи. Чөпшээрешкен мен.

Шиини В.Тока дирижерлаан симфониктиг оркестр үдеп турган. “Дириг” оркестрге үдеткен шии Тываның төөгүзүндө чаңгыс чүгле ол болган.

“Долуманың хуулгаазынының” бирги көргүзүүнге С.К. Тока олурушту. Өске даргалар база. Черле ындыг болгай, ол театр барган болза, өскелери база сөктүп кээр, ол дагга

чуңгулаан болза, олар база ында турар. Келбээн кижини Тока дарга айтыра бээр турган, водка кургадып олурган чадавас.

Шии аажок чедишкинниг болду. “Театр бажыңының ханалары ындыг каткы-хөгнү кажан-даа көрбээн” деп, ону тургускан, ССРЭ-ниң алдарлыг артизи С.Оюн меңээ чугаалады. “Ачамны бүдүү көөрүмге, аажок каттырып орарга, дирижерлаар палочкамны оскунуптар чазып турдум” деп, В. Тока база чугаалады. Сергей Бакизович-биле ийилээн мөгүдөвээн бис, шииниң ындыг чедишкинниг болурун эндевээн бис.

Шии соонда Тока дарга сценага үнүп келгеш, көжеге артынга меңээ байыр чедирип мактады: “Шииң эки-дир, опередачный-дыр. Ынчалза-даа төнчүзү четпес-тир. Тракторист уруг кирип кээрге, колхоз даргазы-даа, ооң кадайы-даа девидеведилер, кайгавадылар. Ужуру болза, олар шуут моорап каар турганнар. Ол артист уругга чүгө хөлбегер хеп кедирип алган силер? Аңаа эьдинге ой, эмиг-төжү көстүп турар тар платье кедирер херек. Азы ол артистин эмиг-төжү бичии уруг бе? Бир эвес ындыг кижиге болза, ынаар хөвөңден-даа дыгып тургаш, хөрөөн улгаттырып алзын. Черле шииге, кандыг-даа чогаалга, амыдыралды хөөредип көргүзөр болгай”. Мен моон мурнунда Токаның чогаалдарын номчуп, өөренип чорзумза-даа, ооң бодун чогаалчы деп санавайн чораан мен. Ооң ол чогаал дээр шорбажылардын дуу саган-оолдар, пальмбахтар эде суйбап каар чүве ыйнаан деп билип чораан мен. Бо шиимниң соонда Салчак Калбакхөрек-овичиниң саналдарын дыңнааш, ону ылап-ла чогаалчы кижиге-дир деп билген мен. Ынчан Ленинниң “Настоящее искусство имеет право на преувеличение” (“Езулуг уран чүүл хөөредир эргелиг”), Маяковскийниң “Театр — это увеличительное стекло” (“Театр дээрге, улгаттырар шил-дир”) дээн сөстөрүн база сактып турдум. Даартазында Тока мени келдирткен деп мындыг. “Үш дугаар каътка” 9 шак бичии-ле ажып турда, халып чеде бердим. Дарганың дүүнгүзү чок, шыңгыызы кончуг олур. “Тывада кайда ындыг колхоз даргазы көргөн сен, херээжен чонну ажылга хүлээп албас?” деп, дораан менден айтырды. Ылап-ла тула бердим. Оон

кезек оргап, орталанып келгеш харыылады: “Бо дээрге, анаа чогаал ышкажыл, дарга”. Тока улам ханылады: “Чогаалга амыдыралды шыны-биле көргүзөр херек. Оон башка чон хүлээп албас”. Оон ыңай харыы тыппаан мен. Столун үжээш, Тока саазын ап берди: “Сээң шиинни мынчаар доосса эки”. Номчуп көөрүмге, ында ийи-үш домактар бижип каан болду: “Даш-оол (Долуманың баарынга мөгүдөп чеде бергеш, мөгейбишаан). Кандыг чүү-даа болза, мээң тыпкан тракторизим ышкажыл... Кыстарга кайын-на шуут удурланы бээр ийик мен... Камнап турганым ол ышкажыл”.

С.К. Токага өөрүп четтиргеним илереттим. Хирезин бодаарымга, ол дүүн шии соонда бажыңыңга келгеш удувайн, мээң шиимни канчаар төндүрерин улай чогаадып орган ышкаш. Шак ынчаар күрүне, область, ооң дараазында республика баштыңчызы С.К. Токаның деткимчезин база ап чораан кижидир мен.

Обкомдан үнгеш, театрда С.Б.Пюрбюге маңнап чеде бердим. Даргавыс мынчалды дээш, Токаның саазынын олче сундум. Сергей Бакизович ында бижип каан одуругларны номчааш, дорт-ла мынча диди:

—Шын саналдар-дыр.

Оон Сергей Бакизович, Сиин-оол Лакпаевич, мен үжелээн олурупкаш, “Долуманың хуулгаазынын” Токаны-биле төндүрерин сүмелештивис.

Ийи дугаар көргүзүгдө ол төнчүнүн улам күштүг болганынга каш хонгаш бүзүрөөн мен.

База оон ыңай С.Б.Пюрбю мээң “Уйгу чок Улуг-Хем” деп романымның орус дылга үндүреринге бичии-даа бол кайгамчык салам деңзилиг дузаны көргүскөн. Чүл дээр болза, бис ол романның тыва дылга үндүрүлгезиниң сөөлгү арнында орустаан тайылбырынга “Уйгу чок Улуг-Хем” дээн эгени “Улуг-Хем не дремлет” деп очулдурган бис. Сергей Бакизович ону көрүп кааш, килеңнээр чыгыы удурланган:

—Багай-дыр, уран-чечен эвес-тир! Ол дээрге, кара очулга-дыр.

—Ам чүү дээрил ынчаш — деп, оон айтырган мен.

Сергей Бакизович боданмайн-даа харыылады:

– “Улуг-Хем” неугомонный”...

– Ийе, “Улуг-Хем неугомонный”!

Мээң “Уйгу чок Улуг-Хемим” орус дылга С.Б.Пюрбюнун арыг, чырык, өткүт угааны-биле шак ынчаар диңмирээн.

С.Б.Пюрбю дээрге, кыдыг-кызыгаар чок хажыр далайда эштип чоруур, сугга дүшпес айсберг-дир. Ооң чогаалдары тыва литературада эң аар деңзилиг болуп турарлар, оларның чүгле чамдыктарын адаар-дыр мен.

Поэзияда: “Ынчангаштың ынак-тыр мен”, “Бистиң Тыва”, “Өжээнвис негеп аар бис”, “Чыргалбай”, “Кызыл кош”, “Чечек”, “Үем болгаш үе-чергем дугайында”.

Прозада: “Дамдыңай ашак”, “Кадарчы дугайында баллада”, “Орланак”, “Эргепей дугайында тоожу”.

Драматургияда: “Кожалар”, “Шылгалда”, “Ачылыг салчаашкын”, “Ынакшылды камнаар херек”, “Кызыл үер”, “Найырал”.

Литературоведениеде: “Аныяк чогаалчыларга дуза”,

Очулгада: В.Шекспирниң “Ромео болгаш Джульетта”, А.Пушкинниң “Евгений Онегин”, Л. Толстойнуң “Хаджи Мурат”, М.Горькийниң “Артомоновтарның ажыл-херээ”, М.Шолоховтуң “Аңдарган кур чер”.

Мен бодум 2002 чылда “Сезиглеткен Сергей Пюрбю” деп шиини бижидим. Ол амдыызында театрның сценазында тугустунмаан, парлалгага-даа үнмээн. Ону номчуур болза, С.Б.Пюрбюнуң амыдыралында болгаш чогаал ажылында чонга ам-даа билдинмес арыннар-биле таныжып болур.

Ам бо кыска чүүлүмнү Тываның улустуң чогаалчызы, бичии улустуң улуг оглу Сергей Бакизович Пюрбюнун бодунуң одуруглары-биле доозуп көрейн:

Уруг чаштың хүлүмзүрүү хүннээректеп,

Улугларның омак сергээ кедерезин!

Чадаганым, ырым-шоорум ону мактап,

Чаагай улуг Россиямны йөрээп чорзун!

12.07.2003 ч.

УЛУГ ШҮЛҮКЧҮ

Бөгүн Тыва Республиканың чону тыва улустуң улуг шүлүкчүзү, уран сөстүң чаяакчызы Сергей Бакизович Пюрбюнүң сезен харлаанын демдеглеп турар. Ооң чогаадыкчы салым-чаяаны бодунуң төрээн чонунуң амыдыралы, ажыл-херээ, сагыш-сеткили-биле тудуш, ооң чүрээнден төрүттүнген. 1928-29 чылдарда Ленинградка ажылчын факультетке өөренип тургаш, Сергей Пюрбю 15-16 харлыында-ла, тыва бижик бар турган болза, А.С. Пушкинниң шүлүктери дег, чырыткылыг, тааланчыг, уяранчыг болгаш кээргел чарлаан шүлүктерден бижипкей эртик мен деп бодап, Нева хемниң агымын көрүп, ынак Тывазын сактып турганын 1937 чылда, А.С. Пушкинниң өлүртке-ле 100 чыл оюн демдеглеп турган үеде “Бүткен күзел” деп чүүлүнге айыткан. Черле ынчаш, А.С. Пушкин ооң эң ынак шүлүкчүзү чораан.

Ынчангаш, тыва улустуң ырлары, тоолдары болгаш өске улустарның бижимел чогаалы Сергей Пюрбюнүң чогаалдарының дөстелген үндезини болган дизе, частырыг болбас боор. Таптыг шинчилеп көөр чүве болза, ооң 1934-40 чылдарда бижээн “Барыын чүктен үнген хүн”, “Эргим эш херээжен”, “Эртенгиниң ыры”, “Эрес чорук” деп шүлүктеринде, 1940 чылда “Revolustuң xereli” деп сеткүүлге парлаттыг “Чечек” деп алдаржаан шүлүглелинде ооң мурнунда тыва аас чогаалыга турбаан чаа деңнелгелер, метафоралар, диригжидилгелер, эпитеттер ала чайгаар көстүп келгилээн. Ол болза, шүлүкчүнүң чогаал талазы-биле культуразының бедик деңнелдиин херечилеп турар.

Черле ынчаш, сөстүң уран мергежилиниң дугайын чугаалаар чүве болза, бодунуң чогаалының дылының чечен мерген болгаш чонга билдингир, бөдүүн, улусчу, чоннуң сөс домаанга чоок болурунче Сергей Бакизович Пюрбю ышкаш, сагыш салып чораан чогаалчы тыва чогаалчыларның аразында чок. Чогаалчының уран мергежилинче ооң кичээнгейиниң боттуг херечизи 1939 чылда парлаттыг “Аньjak cogaalcyarga tuza”

деп ному болур. Ол номда тыва литератураның укталып үнген дөзү улустун аас чогаалы, тыва шүлүктүн тургузуун, шии чогаалының сюжет, композициясын шинчилээн, ол эң-не баштай тыва дылга көстүп келген эртем ажылы болур. Ынчангаш тыва литератураның төөгүчүлери болгаш шүлүк чогаалының шинчээчилери ол ажылды оюп эртпейн турар. Бодунуң үезинде ол ажылды С.А. Сарыг-оол даргалаан Тываның аныяк чогаалчылар бөлүүнүң кичээлдеринге өөредилге ному кылдыр ажыглап турган.

С. Пюрбюнүң баштайгы шүлүктери, ылангыя “Эртенгиниң ыры”, “Кызыл коъш”, “Тулчуушкунче”, “Бистиң Тыва” болгаш өске-даа шүлүктөр, “Чечек” деп 1939 чылда бижиттинген шүлүглели болза, тыва шүлүк чогаалының бодунуң кавайындан үңгеп үнгеш, бут кырынга туруп, хөгжүлдениң чаа чадазынче, делгем ак орукче тендиш чокка базып чорупканының барымдаалары болур. Ол чогаалдар болза, улуг тыва шүлүкчү чогаалының чүгле утказынче эвес, харын хевир-формадынче база сагыш салып, шыңгыы негелделиг ажылдап чораанын илдең көргүзүп турар.

Кара эзир

ында-хаая хонар

Кадыр туруг баарынга

Соолаңнаан,

дыдык таар дег өгге

Чолдак кадай мени төрээн.

Элег-түрег

өөвүстен

үнмес,

Эрте чашта ойнавастап,

Ыштыг,

кара

дыдык таар дег өгге

Ырлап эвес,

ыглап өстүм.

Күжүр авам

өлбейн

дириг чорда,

Күзел хандыр ынакшывадым:
Алды харга четкелээмде

күзүн

“Авай” деп сөс мени кагды.

Бо шүлүктүн одуругларының хемчээли дең эвес, ыявыла топтап, боданып орташ, аян кирип номчуурунга таарыштырган, улустун ырларындан болгаш кожамыктарындан дыка ылгалдыг. Мында үннүн, ритмнин ролю колдап турар, Маяковскийниң орус шүлүкке киирген “чадазы” илден дыңналып турар. Пюрбюнүн тыва шүлүк чогаалынга делгереткен чаартылгаларының бир хевириниң чижээ болур шүлүк-түр. Ооң-биле чергелештир шүлүкчүнүн намдарын билип алырынга чугула фактылар бар. Сергей Пюрбю 1913 чылдың күзүнүнде Улуг-Хем кожууннун Эъжим сумузунун Хам-Дыт деп черге дыдык таар дег өглүг Бакыстайның өгбүлезинге төрүттүнген. Өскүс калган оглум лама кижиден бижикке өөренин дээш ооң өөнге тургузуп каанын, ламага хөлечиктеп тургаш, ооң одун-көзүн одап, ажы-чемин кылып, мал-маганын кадарып чорааш, моол бижиктин черезин шээжилеп апканын чогаалчы сөөлүндө бир сактыышкынынга бижээн чүве. Ооң моол дылды эки билирин Москвага, Бурятияга Давид Кугультинов, Николай Дамдинов, Найсын Кулиев суглар-биле кады чоруп турда, бүзүрэн мен.

Сергей Бакизович Пюрбюнү чогаалчылар, башкылар, артистер Пюрбю башкы деп хүндүткөп адап чоруур. Тыва дылдың байлаан бодунун чогаалдарынга аянын чараш, арыг болгаш чечен мерген ажыглап чораны-биле чергелештир, ол ТАР-ның культура яамызының эртем-методиктиг килдизиниң эргелекчизинге ажылдап чорааш, аңаа тыва дылды болгаш ону өөредириниң методиказын Тываның хоочун башкыларынга өөредип чораан. Оларның чамдыызы Монгуш Биче-оол, Леонид Чадамба, Игорь Эргил-оол, Алексей Белек-Баир, Александр Кызыл-оол болгаш өскелердаа тыва дылдың өөредилге номнарының авторлары, чогаалчылар, очулдурукчулар апарганын маңаа демдеглевес аргам чок. Ол болза чогаалчының намдарының четче чырыттынмаан кезии болур. Сергей Бакизович Пюрбюнү Москвага тыва школаларга өөредилге номнары үндүрер

бригадага ажылдап турда, кыйгыртып эккелгеш, тудуп хоругдаан. Ол болза, 1948 чылда, ждановтарның болгаш берияларның удуртулгазы-биле буржуаз-националисттерге, еврейлерге удур “улу” демисел чоруп турган үе-дир. Ынчаарда ону бодун төрөөн чер-чуртун мактаар, кызыы доскут уткалыг шүлүктер бижээн деп буруудаткаш, националист үзел-бодалга чыпшыр тудуп шамнааш, кара-бажыңнаан.

Ынчалза-даа Сергей Бакизович чогаал ажылын хоругдалга-даа соксатпаан. Харын ооң тыва дылга бижээн шүлүктерин бир лагерьден өске лагерьже сүрүп алгаш чорудар мурнунда, КАК-тың кедергей “серемчилелдиг” ажылдакчылары хавырып алгаш, өртөдиптер болган. Ындыг боорга, ол орус дылга шүлүктер бижип эгелээн.

1954 чылда хосталып үнүп келгенде ооң орустап бижээн шүлүктериниң кыдыраажын көргөн мен. Ында “Күзел” деп шүлүглел болгаш элээн хөй шүлүктер бар чораан. Ол кыдыраашты Степан Петрович Щипачевка чорудуп берген чүве. Щипачев ону мактаан, ынчалза-даа тыва кижитывалап бижизе эки боор ийин дээн янзылыг харыы алганын дыңнаан мен. А.А. Пальбах ол шүлүктерни номчааш, “Күзел дээрге азербайджан дылда ынакшыл дээн болгай” деп сайгарып олурганын база сактыр-дыр мен. Степан Петрович Щипачев, Александр Адольфович Пальмбах-биле кады Сергей Бакизович Пюрбю тыва чогаалды орус дылче очулдуар ажылды эгелээн, тыва чогаал оларның ачызында Москваның, Новосибирскиниң журналдарына парлаттынып эгелээн. Орус болгаш өске-даа улустарның чогаалдарын тыва дылга очулдуар ажыл база-ла Пюрбюнуң киржилгези-биле эгелээн болгаш улам сайзырап негтерээн. Маңаа Вильям Шекспирниң “Ромео биле Джульетта”, А.С. Пушкинниң “Евгений Онегин”, А.М. Горькийниң “Артомоновтарның ажыл-үүлези”, Л.Н. Толстойнуң “Хаджи-Мурат” деп аар деңзилиг чогаалдарының ооң очулгазы-биле үнгенин адаарга четчир.

Улуг шүлүкчү тыва тоожулал болгаш ши чогоалын үндезилеп тургузарына база улуг үлүүн кириштирген. Ооң 1938-40 чылдарда бижээн “Куруг авыяс” (1938), “Оруувус шак ындыг” (1940) деп шиилерин Тываның хөгжүм-шии

театрының профессионал сценазынга баштай ойнап көргүскөн шиилеринин аразынга кирип турар. Театр болгаш уран-чүүл дугайында чугаалап тура, шүлүкчүнүн сөзүңге бижээн “Тулчуушкунче”, “Бистиң Тыва” болгаш өске-даа ырлар тыва театр болгаш эстрада уран чүүлүнүн хөгжүлдесин шапкынчыдарынга улуг идиг болганын, Улустун уран чогаадылга бажыңының директорунга ажылдап тура, бот-тывынгыр уран чүүлдүн — ырының, танцының болгаш чурулга уран чүүлүнүн сайзырап иштээрэринге салдарны чедиргенин ыттавайн барып болбас. Сергей Бакизович Пюрбю боду аянның чараш ырлаар, ус шевер чурукчу кижичораан.

С. Пюрбю — “Шылгалда” (1963), “Ачылыг салчаашкын” (1962), “Кожалар” (1960), “Кызыл үр” (1967), “Ынакшылды камнаар херек” (1960), “Найырал” (1970), “Дургуннар” (1975) деп шиилернин автору. “Шынапайның чугаалары” (1960) “Делгемнерже орук” (1961) деп чечен чугаалар болгаш тоожулар номнарын чырыкче үндүргөн, “Төрээн чонунун адын адап чаалажып чораан” деп маадыр Хомушку Чүргүй-оолдун дугайында барымдаалыг тоожуну чогааткан. Оларны тыва школаларда өөредип турар.

Композиторлар А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, ылаңгы Саая Бюрбээ шүлүкчүнүн сөстөрүнө хөй ырларны бижээн, олар тываларның чаңгыс эвес салгалының ынак ырлары апарган, төрээн черинин делгемнеринде чаңгыланып турарып бистиң бо байырлыг кезээвис бадыткаар боор деп идеген каар-дыр мен.

Демир үжүүм

орба кылдыр

холга тутсуп,

Дерин,

сургап,

Пушкин

мени ырга баштаан.

Аян тудар

чогаалдарым дамырааның

Арыг,

чаагай

чаяан дөзү

оон үнген —

дээрзин “Сагызын” деп шүлүүнгө улуг шүлүкчү бодунун чогаалдарының болгаш чогаалчы салымының чаяаттынып келген үндезин дөстөриниң бирээзин айтып чугаалаан. Ол дээрге улустуң аас чогаалы ооң чогаалдарына хамаарылга чок, салдар чедирбээн дээни ол эвес. С.Пюрбю улустуң тоолдарын, ырларын, кожамыктарын, кожаңнарын эң-не баштай дыңнап бижип, чыып эгелээнин Алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюнга тураскааткан эртем конференциязынга тодаргай чугаалаан мен. Чогаалчы шүлүктөрни ниити кыдыраашка кончуг шевергин дүжүрүп бижип алыр чаңчылдыг кижиге. Бир шүлүктү чаңгыс-ла кыдыраашка ийи-үш катап дүжүрүп бижээн болгулаар. Ында сөстөрни бижип, балап, катап дүжүрүп бижип турганын шинчилеп олуарга, чогаалчының бодалының ажылдап турган уу, кандыг бодал илдигип кээрге шүлүкчү бижип эгелей бергени илдең апаргылаар. Сөстүң чечен мергенинге шүлүктүң утказының ханылаарына болгаш делгемчиининге чогаалчының негелдези дыка улуг чораанынын херечизи база оортан көстүп келир.

Читпес сөстү чаяап бижиир,

Сиилбикчиниң

кескизи дег,

демир-үжүүн

Шоюкпазын,

чидиг чорзун —

Чоннуң мерген угаанынга

шалып ап чор —

деп улуг өгбемниң 26 чыл бурунгаар чагаан чагыын үргүлчү сактып чоруур мен, ынчалза-даа ол сөстөр чүгле чаңгыс кижиге чагыг эвес-ле болгай. Ынчангаш чонувустуң өнчүзү бооп артып калыр чогаалывыска хумагалыг болуул, ону бок, дудуу-тулуң чогаалдар-биле хөмө база бербейн, бойдус хүрээлеңи ышкаш камгалап чоруул, төрөөн тыва дылывысты чөп камныг ажыглап, чечен сөстүң эртинезин байырлаал. Ол болза С.Пюрбюнуң кылып каан ажыл-херээнге езулуг дээди үнелел, ооң чырыткылыг тураскаалын боттут үлө-иживис-биле чогуум-на мөңгөжиткенивис ол болур.

Шүлүкчүнүн чырыткылыг тураскаалын сактып, ону ондүр бедии-биле үнелээш, бо магалыг чаагай ордуда чыгып келген чонга Тываның чогаалчыларының -- хоочун кырганнарның болган хып дээн чалыыларның омүнээзинден мөгеерин чопшээреп көрүңер.

Чогаалчы С. Пюрбюкнүн 80 харлаан юбилейин демдеглээн хуралга Ю. Кюнзегештин чугаалаан чүңүң архивинден тып каш “Улуг-Хем” сеткүңгө үндүрери-биле берип кагдым.

Дырбак КУНЗЕГЕШ.

Тываның улустуң чогаалчызы
Степан Агбанович Сарыг-оолдуң
95 харлаарыга уткуштур

С.А. САРЫГ-ООЛДУҢ ЧАГААЛАЖЫЫ

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чырык омур-хевирин аргалыг-ла болза, долузу-биле көргүзер дээн сорулга-биле ооң чогаалчы эш-өөрү-биле болгаш өөнүң ишти Мария Давыдовна-биле улуг хемчээлдиг чагаалажыышкынын-дан каш чагааны тозан беш харлаан юбилейинге уткуштур парладывыс. Ук чагаалар төөгүңүң документи-лери боорундан аңгыда, Степан Агбановичиниң янзы-бүрү харылзааларын, ооң чогаадыкчы ажылын иштинден бичии-даа болза көргүзүп турар документи-лер болуп турар. Оон аңгыда бо чагаалардан ооң баштак хүлүм-зүрүң көстүп, дириг үңү болгаш тыныжы дыңналып турарын номчукчулар эскерер боор.

Эш-өөрүңге чагаалар

С. Даниловка

Экии, эргим эжим Семэн база эргим Аня!

Сээң чагааңны, ылавылаарга “Современникке” бижип кааның “Эжим дугайында сөс” деп статьяңны алдым. Ол мээң сагыш-сеткилимни сөглээр арга чок кылдыр доюлдурду! Сээң статьяң мээң сеткилимге дыка-ла хөй чылыг чымчак сөстөрни, езулуг найыралды болгаш кичээнгейни, дыка-ла хөй чаагай сактыышкыннарны оттурду.

Ийе, Москвада, Тверской бульварда Герценниң бажыңында “чогаалчылар дарганнаар черге” бистиң ужурашкан хүнүвүстен тура ам мырыңай он чеди чыл билдиртпейн эрте берди. Ийе, ол чүгле литературлуг кадрларның езулуг школазы эвес, а бистиң улуг кайгамчык Төрээн чуртувустуң хөй националдыг литератураларының чоокшулажырының школазы-ла болгай. Аңаа тывылган эш-өөр чеже ийик?

Ынчалза-даа мээң чүрээмге өскелерден артык чооктары база бар болгай. Сен оларны билир сен. Ынакшылды дорт илереткен херээ чүү боор, ам артында эрлер аразында найыралга хамаарыштыр. Ол колдуунда-ла артык сөс чок көстү бээр чүве болгай.

Кажан “Современниктен” меңээ статья дугайында дилег кээрге, мээң чүрээм дорт-ла сенче айытты.

Четтирдим Семэн, четтирдим! Оон өске сеңээ чүнү-даа чугаалап шыдавас-тыр мен. “А чүге мен мында бистин улустан дилевээним ол?” — деп, айтырыгга хамаарыштыр. Бисте шагдан тура, бистин чечен чогаалывысты үндезилеп тургусканындан эгелээш, эки сөстөрни чевег-хөөрге чедир камнаар улус болгай...

Сээң “Сөзүңнү” “Современникте” канчаан хүлээп алганын билбес мен. Олар кайнаар-даа “французтарны” киирик-сээр улус болгай. Сээң бижээн чүүлүң дугайында олар меңээ амдызында кандыг-даа харыы бербедилер.

Че, ындыг-дыр, мен чүгле өөрүшкүмге хөлүн эртир алзыптым. А силерниң кадыкшылыңар болгаш ажил-херээңер дугайында айтырып четтикпедим. Силерни “Бажыңында шагда-ла чок ирги бе?” — деп, коргуп тур мен. Силер ЧССР баар деп, белеткенип турган болгай силер. Кайда, силер?

Бис, Мария-биле иелээн Силерни дыңзыг ошкап, кужактадывыс, ол ышкаш, чырык чаагай сагыжыңар дээш катап база четтирдивис. Катап база ужуражып, көрүшкен болза, ынчангаш... он чеди чылды ап октап, аныаксый берген болза. Шаандагы эш-өөр-биле ужуражышкыңнар кижини черле аныаксыдып, сергедир чүве болгай.

Каң-кадык, аас-кежиктиг болуруңарны болгаш бүгү-ле буянның чогаадыкчы ажил-херээңерге чедишкиннерни күздивис.

Силерниң Сарыг-оолдар.

11.10.1973 ч. Кызыл.

Эркемен биле Раиса Палкиннерге

Экии, эргим эштер, Эркемен болгаш Рая!

Үр үе иштинде ыгттавайн турганывыс дээш, бисти дыка аттынмайн көрүңер. Бис кончуг эки алибилиг бис. Мырыңай чаа курорттан чанып келдивис. Маанаа, бистин дагла-

ривыска, үш хем тудушкан черге – Үш-Белдирге дыштанып турдувус. Ол черге ынак болгаш, ынаар бо-ла баар улус бис. Бирээде, ол чер бистиң Тывада, ийиде, ыржым болгаш бойдус-биле дорт харылзаалыг чер. Аңаа немей радоннуг, кремнийлиг болгаш оон-даа өске эмгежок хөй бүдүмел-дерлиг, ак-көк өңүг сугга чунуп эмнесири база бар. А сугнуң изии 96 градус! Чогуум, шынын чугаалаарга, бис ындыг изиг сугже кирбедивис. Ынчалза-даа чер адаандан шынап-ла ындыг изиг суг үнүп турар болгай.

Чогуум силерни каас-чараш бойдус-биле кайгадыры берге-ле болгай — силерниң черинер база-ла кайгамчык чараш болгай. Эргим Эркемен, сиген кезикчизи ажилга ажил-чорудулгаң кайы хире чоруп тур чаа? Аныяк кижиге ол эң эки дыштанылга-дыр. Мен база малчын акымның аалынга ол-ла ажилды кылып чораан мен. Чүгле харын оон бээр 15 хире чыл эрте берген.

Эргим Рая! Чогаалым бажында чедип келди. Четтирдим. “Сибирьжилер” меңээ дыка-ла “эвилец-ээлдек” харыы чоруттулар: “Чогаалыңар читкен-дир. Буруулуг болдувус”. Ынчангап-ла олар ону силерге чорудуп берип шыдаваандыр.

Ам силерниң критиктиг саналдарыңарга хамаарыштыр: социал айтырыгларны чедир чидитпейн барганымга хамаарыштыр силерниң шын даа бооп чадавас.

Мен ол айтырыгларже бодумнуу-биле көрүп чоруур кижиге мен. Тодаргайлаарга, мээң бичии маадырымның делегейни шингээдип, билип ап чорууру, ооң хүн-бүрүдө чуртталгазы болгаш долгандыр турар ниитилел-биле харылзаалары боданып чоруур немчукчуга ханы социалдыг чөрүлдээлерни тода коргүзе бээр ужурулуг.

А мээң ийи дугаар бодалым мындыг — менден улуг чогаалчы эжим С.К. Тока ол-ла үе дугайында социалдыг чөрүлдээлерни күштөлдир коргүскен романны бижип каапкан-на болгай...

Че, харын, ол силерниң — критиктерниң херээнер-ле болгай, кайызы дээр, а кайызы багай, кайызы уран-чечен эвес азы кайызы улуг эвес ужур-уткалыг болганын тодарадып шиидери аан.

Меңээ берген саналдарыңар дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен, моон сонгаар өөренип көөр мен.

Силер ийиге бүгү-ле эки чүүлдерни күзедим, эштерим.
С.А. Сарыг-оол.

17.09.1973 ч., Кызыл.

Семен Даниловка

30.01.1976 ч.

Мээң эргим улуг эжим Сэмэн!

Сени ам-на эмнелгеден үнүп келген деп дыңнааш, дыкала өөрдүм. Сегээниң-биле байыр чедирип, амыр-мендиң айтырып ор мен! А ол кайгамчык болуушкун дугайында радиодан дыңнадым де... Мен эмнелгеде, Москвадан кайы ыракта чыдар-дыр мен, а сээң үнүң, ындыг эргим, таныш үнүң чанымга бо дыңналып турду. Бүзүревес боор сен, үнү бүгү “Ортаакы делегейге” дыңналып турар сени дээш өөрүп база чоргаарааш, сээң эжиң болган эксым кежи дээш ыглап бадырыпкан-дыр мен...

...Семен, мен сээң чыдар эмнелгеңче бижип турдум, ынчалза-даа ол чагааны азы ап четтикпээн боор сен азы харыылап четтикпээн боор сен. Че, ол-даа канчаар, сени каң-кадык деп билип алганым чугула болду. Кезээде-ле амыр-кадык чоруп көр!

Сеңээ чүнү чугаалаайн? Кырып ор мен, өңнүк, 70 харлаанымче чүгүрүп ор мен... Кылып четтикки дег чүүл-ле хөй, а күш-шыдал көңгүс-түр. Декабрьда бичиижек чыындыже шүлүктөр чыгаш, төрөөн дылымга үндүрүп алдым. Адын чүү деп адап алган деп мен: “ЫНАКШЫЛ!” Кым канчаар бодай-дыр, ынчаар билзин. А мен болза ындыг-ла узун эвес арткан амыдыралымга ынакшылды ойзуп чыттым...

...Бистиң танышканывыс 1955 чылда-ла, Тверской бульвар 25-те Герценниң Бажыңыңа эгелээн болгай, а сактырга дүүн чаа дег-дир. Ол мээң чүрээмге аажок быжыг уяланы берген, мен ону оортан черле салып үндүрер хөңнүм чогул.

Ийе, Семэн, мени хөлзедип, мунгарадып чоруур бүдүү бодалдарымны сээң-биле үлежиксээр-дир мен. Бистиң ЧЭ-ниң кежигүннери, үе-черге өөрүмнүн, чоок эштеримниң хөй кезии-биле байырлажып кааптым: Пальмах, Тока, Хөвөң-

мей, Сагаан-оол, Пюрбю, Эренчин, Идам-Сүрүң болгаш А. Даржаа (сөөлгү ийи кижилер: бирээзи кара-базыңга өлгөн, а өскөсү ынаар 15 чыл кире берген). Шупту сес кезигүн, а артыкчылары эвээш. Олардан аңгыда чаагай идегелди оштап турган үш аныякты база-ла ынаар үдөп чоруттум: Д.Бегзи, Т. Кызыл-оол болгаш Б. Ондар. Ийс, одуруглар эвээжеп тур, чүс-чүс “аныяктар” немежиң-даа турза...

...Бистиң ҮСТҮВҮСТЕ, ол ышкаш кайда-даа, чер-чурт тыртыжар чорук уламчылавышаан: чаңгыс чер чурттуг-ларын үндүр тыртары, идери, оларга хүндүлел...

Эх, а чеже хире салым-чаяанның чоннуң тоолчулары, даш чонукчулары салгакчыларга бодунуң билиин, мерген угаанын болгаш шевер чаяанын дамчыдып бербейн үстүп төнүп тураар...

“Хүүрөөн даянган” мени дүвүредип чоруур чүүл ол-дур. Ындыг хөглүг эвес бодалдар дээш мени өршээп көр - кыраан пазынның улуу ындыг боор-дур.

Бисти чаңгыс кокпага башташтырган салым-чолга өөрүң четтирип чор мен. Хой чылдар дургузунда кадык-шыырак бооп көр. А мен-даа улуг үүлө бүдүрер мен деп кордаан дүжүм чок хире-дир. Шүлүктөр бижириң соксавайн тур мен, чогаадылганың өөрүшкүзүңгө алзыптарым ховартааны база шын-на харың, чүгө дээрге эмнелгениң орнун ээлээрим көвүдөөн ийин...

Аня биле иелдириңерни чыыра куужактадым.

Мария Давыдовна байырын чедирип ор. Ол база Силер ийиге аажок ынак кижилер.

Сээң Степан Сарыг-оглук.

Эргим болгаш тергийн эки Майя!

Бис ийелээ Силерге дыка улуг байырывыс чедирбишаан, хары угда ийи чагаанарга харыны болгаш “Лит. Россияны” чорудун ор бис. Силерниң чедимчелиң чугаалааныңар ышкаш: ...ам-на харың, бурган авыралыңда! Ам канчаар, шуут кылбазының орнунга орай-даа болза, кылганы дээр. Бо дугаар (солунуң) юбилейде үнүң четтикпейн барды. Чогум редакция ону-даа кайыын тоор деп?! А чурук каастангазың чүглө бис эвес. Ол үзүндүнү номчаан кижилер

бүрүзү элдепсинип көрүп турду. Чамдык улус ында турктарны чуруп каан-дыр деп, чамдыктары — өскээр кеттинген еврейлер-дир деп турдулар, ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа ында Азия төвүнүн чурттакчыларын чуруп каан деп билбейн барган. А мээң сагымга мырыңай-ла “Могиканнарның сөөлгүзү” деп ном кирип келди. Чурукта Россияның ортаакы кезинден оол көстүп турар-дыр. Күжүр чурукчуну, ол калбак арыннарлыг, сыгыр карактарлыг улус черле көрүп чорбааны илдең-дир. Чаа, олар-даа аллахче чораайлар аан.

Сөзүглелде частырыглар бар-дыр, чамдык тыва термин-нерниң бижээнин чугаалап турарым ол. Чижээлээрге, хөгжүм херекселдериниң аттарын. Силерге олар шын бижиттинген турган болгай. Аңаа бир-ле кижиге эдип каапкан-дыр. Ынчалза-даа ол бүгү — үүрмек болгаш бистин аравыста чүүлдер-дир ийин. Ол үзүндүлөр арай деп-ле үнүп келгени дээш Силерге четтирдивис, оон башка Степанның ол солуннун ээлчеглиг дугаарын чөгени берген ырадыр салып органын көөрге, дыка кээргенчиг чорду. “Ам дараазында дугаарда”, “ам чоокку дугаарда” деп аазаашкыннар-биле ону дыка хөй катап мегелеп келгеннер-ле болгай.

Майя, Силерге медеглексээрим чүүл бар. Чоокта чаа “Сибирьнин оттары” сеткүүлден чагаа келди. Ол чогаалдың салым-чолун сонуургап, айтырып турар улус-тур. “Очулдурукчу тып алдыңар бе?!” — деп, айтырып, ук тоожу “Сибирьнин оттарының” номчукчуларының сонуургалып хаара тудуптар деп санап турар улус-тур. Бис оларга харыы бижип чорудуптувус (мырыңай чаа), аңаа Силерниң чөпшээрелиңер чокка Силерниң адресиңерни бижип кагдывыс, чогаал Силерде, ону Силер очулдуруп турар деп айтып кагдывыс. (Олар “Лит. Россияның” үнөр мурнунда бижип турган улус).

Ол дугайында калбак чогаал килдизиниң литредактору Н. Малюкова бижип турганын Силерге медегелеп тур бис.(...)

Степан материал-биле ажылып дес-дараалаштыр, тодаргайлаарга, үе аайы-биле уламчылап тур. Ол дээрге, хамааты дайыны, Моолдан келген актарның болгаш тус черниң дээрбечи бөлүктөрүн узуткааны-дыр. Ол бүгүнүн

чартыы Силерде бар болгай. Мен аңаа (дириг кыс бурган-Дарийги” дугайында эгени сагындырарымга, ол эге турар, чүгле үе аайы-биле сөөлзүредир, 20 чылдарның төнчүзү 30 чылдарның эгезинде турар дээш алгырар кижидир. Ам дээрезинде ыттавас бис ыйнаан, ону чоорту көгүдөргө эки кижиге, оон башка хоржок, чүгө дээрге, бодунуң чогаадыкчы ажылының айтырыгларыңга хамаарыштыр ол, улустуң хөй кезиге ышкыш, кончуг чаныш-сыныш чок туруштуг кижиге болгай, харын-даа дедир деп болур.

Силер менден эге сөс хевирлиг чүүлден бижип көрүңер деп дилеп турар-дыр Силер. Шырбайып көөр мен, чүү болу бээрин билбес мен. Кастынып, боданыр мен. Ынчалза-даа ол бүгү мээң ээлчеглиг сургакчылаар үем соонда. Чижек-биле, бирээге чедир район кезип халдып кээр мен.

Бис эвес Силер ам база бир черже халдып чоруй барбас болзуңарза, Силерни катап база телефон-биле чугаалажыгже кыйгырттырын оралдажыр мен. А Наташа кандыг тур? Байырдан чедирип көрүңер.

Степан хенертен Силерниң “Монголия” деп ырыңарны сонургай берди, берге эвес болза, сөзүн бижээш, чорудуптар силер бе?

Урууңарга болгаш Семен Ивановичиге бистиң байыры-выс. Силерни ошкадывыс.

Силерниң Сарыг-оолдар.

10.05.64 ч. Кызыл.

М.Д. Сарыг-оол — Черноусовага чагаалар

Экии, мээң багай Магым!¹

Бо дүне дүжүмде сени чаа төрүттүнген кылдыр дүжөдим, хензигийне бичии болгаш бистиң Эзирээвис ышкыш селбегер кижиге чордуң. Оон хамык чүвениң утказын билип кааптым, шында-ла бөгүн сээң төрүттүнген хүнүң-не болгай. Ынчангаш сеңээ байыр чедирип тур мен, мээң Эзирегим!

1.Мак — Степан Агбанович өөнүң ишти Мария Давыдовнаны Мак деп, чассыдып адап чсраан.

Сеңээ эки журналист болурун болгаш хөй-хөй бижитти-
нерин күзеп каайн. Эмнелгеден сеңээ белек кылдыр бээр
чүү-даа чок тур. Ынчалза-даа шуут каң-кадык боорун аазап
тур мен. Эмнелгеден үнүп кээримге, агаар-бойдус аразынга,
Дус-Хөлге азы Чүрек-Тейге сээң торүттүнгөн хүнүңнү кады
демдеглээр бис.

Ошкадым.

Сээң багай Степигиң (Ховужугажың)¹

15 /IV-65 ч. Кызыл.

Экии, мээң хензиң угаанныгбайым!

Бөгүн сээң ийи дугаар чагаан алдым. Четтирдим, мээң
эргимим! Сээң чагаан дыка манадым, ол ам-на чедип келди.
Бир дугаарын май 27-де алдым. ... Сен өжегерээн менден
улам ырадыр чоруй барган боор сен аа, Машенька? Аңаа
сеңээ эки болур ужурлуг, солун болгаш чалгааранчыг эвес:
бойдус аразы, чаа кижилер, класста чааскаан чурттап турар-
дыр сен.

Ам кысказы-биле ажыл херек дугайында: үжүглелге
хамаарыштыр чугаалар хөй болду, хемчээли улуг, методи-
казы шын эвес дээш-ле, оон-даа ыңай — хөй-ле чүүлдерни
камгалаар ужурга таварыштым. Ынчалза-даа ам мээң
үжүглелим колдуунда хүлээп алдынган. Чурукчуларда
каасталга ажылы чоруп тур. Бүдүрүлгөсө июльдуң башкы
хүннеринде дужааптар боор мен. Үр үе иштинде саадай
бээримни көрүп тур сен. Дужаапкаш-ла дораан бажыңче,
сенче чанар. Шыдажып көр, мээң чаптанчыгбайым. Сен
чогуңда Москвага чалгааранчыг-дыр. Колдуунда кайнаар-
даа барбайн тур мен. Чаңгыс катап “Динаможе” бардым,
оон бир-бир катап “Сталинец” деп стадионче Вахтанговтуц
театрынче барып чордум. Бир катап Сокольники² четкеш,
Регина Бегзиниң³ ада-иезинге кирдим. Ооң оглу оларда чүве-

¹-Степь, Степик — Мария Давыдовна Степан Агбановичини Хову,
Ховужук деп, чассыдып адаар.

²- Сокольники — Москвада район ады

³. Регина Бегзи — башкы, дыл эртемдени, тыва школаларга орус
дылдыҥ өөредилге номнарының автору.

дир. Ийи катап Кусково¹ барып чордум. Ында УЖШ-да бистиң оолдар өөренип турар чүве. Чүгө-ле ийик, мен бистиң эргим черивис Ново-Гиреевоже² бистиң баштайгы ынакшылывыс эгелээн черивисче барыксаар кижидир мен...

Ам кайда чурттап турарымны чугаалап берейн: июнь 6-га чедир Арбат биле Воровскийниң кудумчузунуң аразында бир хуу бажыңга турдум. Аңаа таарышпайн бардым — караңгы булуңчугаш, ажылдаары берге болду. Оон чорупкаш, аңгы өрээл тып алдым. Ээлери дача чоруй барган. Хөлчок культурлуг улус-тур, эки чурттап тур мен. Курск вокзалындан ырак эвесте Обух кудумчузунда 15 дугаарлыг бажың, 117-ги квартира. Телефон, газ, ванна бар. Айда 300 рубль.

...Машенька, мээң чагаа бижип билбезимни бодун билирле болгай сен, хойнү бижиксээр кижидир мен, а ол бүгүнү канчаан бижиир боор.

...Машенька, мен сени кончуг сактып тур мен. А сен дыка муңгарава, удавас чеде бээр мен. Эки чемненип тур. Бөгүн дүнескиниң 12 шакка чедир ажылдааш, ооң соонда чагаа бижип эгеледим. Багай чагаа болду. Дыка багай бижидим, мени кончува, чаптанчыг. Амдызында, байырлыг.

Дыңзыг-дыңзыг ошкадым, мээң чаптанчыым! Бижип тур.

Сээң Ховуң.

12.06-50 ч. Москва.

Чаптанчыг мээң эжикейим!

Дыка үр биживээн дээш буруудатпайн көр, мээң эргимим. Мен амдыгаа чедир кайнаар-даа барбадым, безин долгададым-даа. (...)

Улуг-хүнде магазиннер кезип чордум: котик кежи негей тон кайда-даа чок-тур. Кириптер чадавас дээр чүве-дир.

Ынчалза-даа оларның өртээ дыка аар-дыр 17-18 муң. А коттике демейлештир кылган тоннар дыка багай чүве-дир будуп каан тоолайлар, аяны база коргунчуг, бөдүүн. Хөлези

¹ Кусково — Москва чоогунда чер ады.

² Ново-Гиреево — Москва чоогунда чер ады.

ап саарар (комиссионный) садыгларның бирээзинге каракуль тоң көрүп кагдым, Машенька. Аңаа дыка таарзындым. Канчаар мен? Бүдүн дүн-хүн дургузунда бодандым, сүмележиптер кижиде даа чок. Адак соонда шийтпирилепкеш, ап алдым. Бодаарымга, сээң сеткилинге тааржы бээр боор. Тон кандыг-даа болза, айтырыг ам шийтпирилеттинген-дир! Оон өске чүнү-даа сатпадым.

Мен Төлээ черинден ырак эвесте бир хуу бажында туруп алдым, ынчангап уланштыр (чурттаар чер) дилеведим. Айда 300, бир дугаар каътта коридорда ниити телефон, мен ийи дугаар каътта мен, бажынның ээзи 20 харлыг оолдуг херээжен кижиде.

Дүн, хүн дивейн ажылдап тур мен. Пальмбах¹ удавас Кызылче чоруптар. Ынчангап мен чүгле ажылдап тур мен, өске чүү-даа дугайында бодаар үе чок. Театр азы кино баар чай чок.

Менде эвээш акша артын калды: костюм биле майыктааптарга четпес. Үжүгүлелдин акшазынын чартыын дүрген чорудуп көр. тодаргайлаарга, акшаны доп-дораан менче Москваже чорудуттар кылдыр Сүрүң-оолга² чугаала, а чартыын сенээ берипсин.

Машенька, чүге чагаа биживейн тур сен? Оода-ла телеграммдан. А мээң чагаа биживейн туарым дээш хомудавайн көр. Чай чок-тур. Билдинген? (...)

Машенька, дилеп тур мен, мени сактып, сагыш човабайн көр. Мээң чагыым: мээң чанып кээримге чедир беш килди немепкен туар сен. Үргүлчү салче барып, агаарлап, аргалыг-ла болза, хөй чемненип, менче хөй чагаалардан бижиит тур.

Сөс сүрген очулгаларны Семен Гудзенкога³ дамчыдып бердим. Ол сеңээ изиг байыр чедирип чыдыр. Ол биеэги

¹ Пальбах — А.А. Пальбах, дыл эртемдени, чогаалчы, очулдурукчу, тыва бижикти чогаадырынга улуг үлүг-хуузун киригеннериниң бирээзи.

² Сүрүң-оол — С.С. Сүрүң-оол, тыва чогаалчы, ол үеде Тываның ном үндүрер чериниң директору.

³ Семен Гудзенко — орус фронтучу — шүлүкчү, тыва шүлүкчүлерниң орус дылче баштайгы очулдурукчуларының бирээзи.

дег, семиссимээр болгаш бөдүүн хевээр-дир. Ажылында улуг чедишкиннерлиг кижидир.

...Сагаан-оолдарга¹ мээң байырым чедир.

Дыңзыг кужактааш, ошкадым.

Сээң Ховуң.

17.05-50 ч. Москва.

Экии мээң эргим ытчыгажым, Мак!

(Мак — Собак)

Сеңээ катап-катап байыр чедирип тур мен, муң дакпыр чаражым, тос чүс тозан тос катап, муң ийи дакпыр сагыш-човаачалым болгаш мээң эки чолаачым...

Сеңээ адыг ышкаш кадык, сарбашкын ышкаш хөглүг, ытчыгаш дег чаптанчыг болурунну күзедим.

Мени кончуурун утпайн чоруурунну дилеп тур мен, оон башка баарың кургай бээр. Күзээр болзунза, бажым орта соктаар ыяжың харамнанма. А меңээ дөмей-ле.

Улуг байырлал-биле, Ленинчи Октябрының байырлалы-биле!

Бурган авыралында ам-даа катап-катап сээң-биле кады байырлап чоруул, ам-даа чүс катап-даа болза.

*Силерниң багай Скотик-Степик 3.11.1977 ч. Кызыл
(Чагаа хавында дедир чоруткан кижиниң адреси:
Космос, 100000000, Венера чаны, Космонавт Сарыг-оолга.)*

¹Сагаан-оолдар — тыва чогаалчы О.К. Сагаан-оол болгаш ооң өөнүн ээзи.

ОЧУЛГАЛАР

РАСУЛ ГАМЗАТОВ

Дагестанның Улустуң шүлүкчүзү
Расул Гамзатов 2003 чылдың сентябрь
8-те 80 харлаан.

Ол — Социалистиг Күш-ажылдын
Маадыры, Ленинчи болгаш Күрүне
шаңналдарының лауреады. Дөрт
Ленин, үш Күш-ажылдың Кызыл тук,
Октябрь революциясының, улустарның
Найыралы орденнери-биле болгаш хөй
литература шаңналдары-биле алдар-
хавыяалыг.

Расул Гамзатов канчаар-даа аажок
улуг ниитилел-политиктиг ажилдарны чорудуп келген
болгаш кылып турар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, Россия
Федерациясының, Дагестан Республиканың депутадынга
чаңгыс эвес удаа сонгуттуруп чораан. Ол — бүгү делегейниң
хөй дылдарында очулдуртунган чүс ажыг шүлүк номна-
рының автору.

Расул Гамзатов дээрге, Россияның культуразының бүдүн
эпохазы-дыр. Ол чүгле төрөөн Дагестанын болгаш ооң чонун
алдаржыдып ырлавайн турар. Бистиң улуг үеживистиң
чогаалы Россияның сагыш-сеткил культуразын байыткан
болгаш үнелеп четпес, бот-тускайлаң эртинези болуп турар.
Россияның мерген угаанныг, шынчы оглунуң талантызы
акы-дуңма улустарның чаңгыс эвин быжыглаарыңа, киж
ниитилелинге буянның чоруктуң, ынакшылдың чечек-
телишкенинге мөңгө шагда бараан болур.

Шылгараңгай чогаалчының шүлүктерин Куулар Черлиг-
оолдуң база Ооржак Сергейниң очулгазы-биле номчук-
чуларга бараалгаттывыс.

МАЛЧЫННЫҢ ЫРЫ

Мээң өөм бедик сында
Өрегем-даа — ак булут.
Мээң чүңүм — бүгү октаргай,
Өндүр чонум — чалгыным.

Бөргүм караңгы дүн ышкаш,
Бөдүүн малчын сагыжым ак.
Бедик сында ак хар дег,
Мээң хоюм муң ажыг.

Өөрүшкүм оттуруп кээр
Ынак караам оду кайыл?
Ырак аалда мени чоктап
Өрү көрүп олур сен бе?

Көзөнээңни ажыдыпкаш,
Бедик сынче бүдүү көрем.
Көс дег карааң хүлүмзүрүү
Мени бодап, шолбан өөртсүн.

Булут ынды бедик сынга
Хоюм дозуп күзээрим ол.
Мурнумда дуу шынаага хар
Хонуп аарга көже бээр мен.

Бедик сында чуңма изин
Көрүп чорааш эдерип кел.
Берт дуруг холураажын
Хөңнүң чазай дыңнап аар сен.

Даглар кыры көк дээрге
Эртенге дээр сылдыс кывар.
Даш одаам чалбыыжынга
Эргеленчип хонуп аар бис.

ААРЫГ ОГЛУНГА АВАЗЫНЫҢ ЫРЫ

Таакпы ыжы оом долзун,
Күзезиңзе, арагам иш.
Даарта мээң тыным хамаан,
Күжүр оглум, сен чуртта.

Ырак черге тояап-даа чор,
Чагааңны-даа манапас мен.
Ында хоорай кызын ап ал,
Чараш оглум, чүгле чуртта.

Кавайынга чайгап-чайгап,
Хөрээм-биле чылдып чордум.
Хамаан эвес, таакпың тырт,
Хөөкүй төлүм, чүгле чуртта!

Бедик сынны бодаарыңга мыя мында,
Баарындан көөрүңге — көңгүс чоокта.
Берт харлыг, базыптар сен — төнер эвес,
Базып-ла оран, чүктүп-ле оран — дээр ырак.

Чогаал бижиир амыр эвес база ындыг,
Човаг, хинчек эъдиңни чиир болбазыкпе.
Бертии дизе одуругну кожары ана
Бедик сынче үнери оон чиик ышкаш.

Хочбар¹ боду хоозун дүш-даа эвес-тир ол,
Кончуг дидим биеэ шагның маадыры.
Хостуг-шөлээн бо даглар баштарында
Хондур кывар авар сылдыс сүлдевис-тир.

¹Хочбар – авар тоолчургу чугааларның маадыры.

Кадай төрээн шүлүкчү өлүр — үе кончуг,
Кадын база шаа кээрге, чаражы эстир.
Кара чаңгыс шүлүкчүнүн тып кааны
Ханы бодал чүс чылды эрттир чурттаар.

Куулар Черлиг-оол очулдурган.

ҮШ КҮЗЕЛ

Сагымжымда, чүү-даа канчаар, үш күзел
Саарзыкталып, чалбыыш от дег хөрлээлеп чор:
Ам бир кыстан мага хандыр кужактаза,
А ооң соонда, чүү-даа болза болур-ла ыйнаан.
Долдур куткан арагалыг кундаганы
Токкуладыр, бурган өршээ, пактапсымза.

Ам бир ырга ынакшылым алгамсымза,
А ооң соонда, чүү-даа болза болур-ла ыйнаан!
Кужактаксаан кызымны мен куспактадым,
Хугбай чүве — идегелим өөртпейн барды.
Араганы амзап көрдүм — хоран болду.
Аян ырым ам-даа шуудап, куттулбайн чор.

ҮШ КЫС

Аалымдан үш кыс мени үдээн чүве
Аъдым дынын чеже тыртып четпээнимде,
Уругларның баштайгызы кыйгы салды:
“Уттупсуңза бодуң шоруң, ыглавас мен”.
Чоон дытта чөленипкен ийиги кыс
Чоргааранчыг, өөрүнчүг чагыын берди:
“Үр-ле болбайн чанып келем, хартыгажыым”.
Үшкү уруг улуг тынып, ыыт чок арты.
Баалыктың кырын орта үнүп келдим.
Баштайгы кыс баштан дораан үне берди.
Ийинде ол бедик арттың кырын орта
Ийи дугаар чараш кызым уттундурду.
Үе-шагны кымчылаан дег далаштырып,
Үнмээн бедим, кешпээн хемим чок-даа болза,

Үш мээң ошкаан кыстарымның шыны херек,
Үшкүзүн мен хары черге утпайн келдим.
Баалык ажып чанып келдим, баштайгы кыс
Бажыңының кырында бо манап олур.
Эргим ээлдек ийиги кыс доңгуу туткан
Эжиин ажып, менче уткуй базып келди.
Мени уткуп келбээн-даа бол, үшкү кысты
Мээң черле уттуп кааптар харыым чок ийин.
Үш мээң ошкаан кыстарымның кезээде-ле
Үшкүзү мээң дүжүм-түлүм бооп арткан.

ХАДЖИ МУРАТТЫҢ ЫРЫ

Чаңгыс деггеш, тынны үзер
Чаъс ок, сен, изиг-ле сен, ынчалза-даа
Чаяан, чолдуг чоруур шаамда
Чажам дивес чалчам болуп чорбадың бе!
Кажан-на ийик хайтай бээр мен,
Кара довурак базып аар сен, ынчалза-даа
Алдын тынныг чоруур шаамда,
Аъдым дуюу сени таптап чорбажык бе!

Делегейде муң эр сени кудалаар дээш,
Дергиленген, девиржиткен белен турза,
Бирле кижии шак ол муңда ыяап орап,
Билип көргөр, мен-дир мен ол —

Чагыргаңда шагда кирген чүс эр чүрээ
Чалгаан хем дег шаагайнып дагжап келзе,
Даг чурттуг мени дораан эскерип боор,
Таныжыңар, адам адаан ады — Расул-дур мен.

Онзагай дээн эр сеңээ ынакшылын
Ойнай-сылдай, овуузуннап сөглөй берзе,
Оларларның аразында ондап-остап
Орап кижии, хилинчектиг — Расул Гамзатов.

Чараш сөске хөөн чок сенден куду чайлып,
Чаңгыс-ла эр чаңнык-от дег, чаңнап келзе —

Булут шыпкан бедиктерден бадып келген
Мурнунарда даглар оглу — Расул-дур мен.

Сеңээ кым-даа мынча ботка ынакшываан,
Сеткил-хөңнүң ашкан хүн дег муңгак болза,
Хөнү дыттыг туруг баары кара шатта
Хөөрде чыдар кижиг ол боор — Расул Гамзатов.

Сергей Ооржак очулдурган.

Евгений АНТУФЬЕВ

ШАЙЫҢ ДЭЭШТИҢ ЧЕТТИРДИМ

Аалчы кээрге, орай дүне
Шайың кудуп, уткуп аар сен.
Аяан оожум чылзы иткеш,
Эжиң орта тура дүжер.
Эргин артап, үнүп чыда:
—Шайың дээштиң четтирдим — дээр.

Ээнзиргей соок өрээлдерде
Эрткен үс улуп каңзыыр.
Амыдырал кагбаан номун
Эгезинден, сөөлүнден-даа
Ажып боор сен... Ынчалза-даа
Эргин артап, үнүп чыда,
Салымындан чайлавас сен.
—Шайың дээштиң четтирдим, көр.

Көзенекче күстүң чуруун
Көскү кылдыр хоолай суп каан.
—Мени душ бооп камгалаан дээш,
Сарыым сеңээ четтирдим, көр,
“Шайың дээштиң четтирдим” дээн
каш-ла сөс бооп хуулганың дээш,
катап база четтирдим, көр.

Ол-ла бүгү база дагын
олмаан хөвээр катаптаныр.
Амыдырал, сенден дилэйн:
Чүнү-даа бол өскертпейн көр —
Чүглө күскү ужурал-ла,
Бүрүлөр дег, кезээ шагда
Бүргей дүжүп, дескинзин-не:
--Шайың дээштиң четтирдим, көр.

ЭЭН БАЖЫҢ

Сеткилде-даа, бажыңда-даа
Ээнзиргей-ле, эңгергей хос.
Сени кый дээр харыым-даа чок --
Делегейден чоруй бардың.

Хонуп аар дээш келбес-тир мен.
--Хоочу-хораан чүгээр-дир бе,
Кандыг сен? — деп айтырбас мен.
--Деңгерлерге идегээштиң,
Дириг чор мен, оглукум — дээн
Харыыңны-даа дыңнаvas мен.

Кухняда суг ам-даа сыстып, —
Үе үндүр дамдылап тур.
Үннер шупту үстүп төнгөн - -
Кым-даа сенче долгавас-тыр.

Ынаныштыг чөленгиижим
Чанымда деп бодап чордум.
Ыржым-биле чүрээм ээлеп,
Чааскаан артып калган болдум.

Дөртөн хонук ам-даа эртпээн,
Төлүң сеңээ чедип келгеш,
Хаалган ажып, көөрүмге-ле,
Кара пөстү хаажылап каан
Кажыыдалдыг чурууң уткуур.

Ынакшыл биле хосталга
Кара дүне хосталга бо чедип келди.
Караамдыва чиге көрүп, мынча диди:
– Өөделиг чүүл сенден черле тышпайн бардым.
Өршээ, Бурган, менден ырап чоруп-ла көр.

Чүгле харын ынакшылды оюп эртпе,
Чүгле харын чарлыышкынны ууп шене.
Ол-ла-дыр ам, мени кагташ, ырап-ла көр,
Ооң соонда тиилелгелиг ээп кээр сен.

КҮЗЕЛ

Агым хем-даа биеэ хевээр
агып чыткан.
Үе-шаг-даа хажыдыг чок,
Үзүктелбейн солчуп турган.
А күс харын
Ажытталып,
Бойдус кажан
Чаңгыс аайлыг эргилиинден
Чайлай берип, өжежирин
Аажок манап шаг-ла болган —
Сентябрь ай үргүлчү-ле төнмезин дээш,
Алдын бүрү оон ыңай оңмазын дээш,
Аңгы кижиге сеткилинге
Черле кижиге өлбезин дээш...
манап турган.

Николай Куулар очулдурган.

Чинагийн Галсан
(Чынак оглу Калзан)

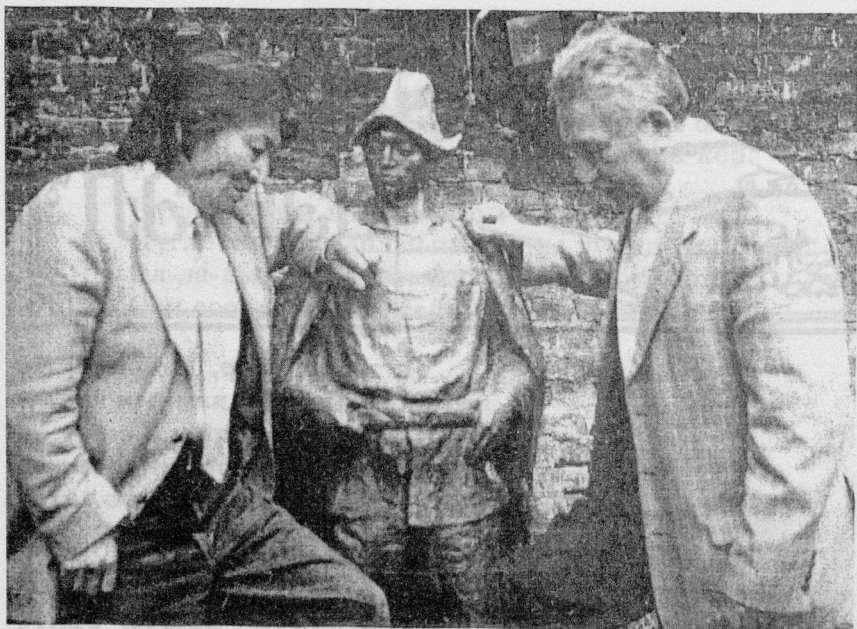
Ынчангы 1942 чылдын чык-кылама соок кыжының кежээзинде Сенгел сумузунуң Кара-Дагның баары Улуг-Кыштаг деп адаары бурун шагдан өгбелерниң чеже-чеже салгал дамчаан ол кыштагга чырык өртемчейниң делгемнеринге чаш үренниң кыпсынчыг чинге үнү чаңгыланган. Ооң мурнунда төрүттүнген ийи төлү бүрлүп калган болганындан, ада-иези чаа төрүттүнген оглун улус караандан чажырып, ат-сывын адавайн азырап өстүрген. Адазы Иргит Чынак дээр бедик сынның сарыг кижжи оглун “Калдар-Уруг” деп чаптаар чораан. А иези, Балсан дээр чолдаксымаар дурт-сынның ак шырайлыг семис мага-боттуг угбай, оглун “Чурук-Уваа” деп чассыдып адаар

Гагаа Золбаяр, Моолдуң Эр-темнер Академиязының чанында Баян-Өлгий аймактың эртем-шинчилел төвүнүң эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң доктору.

Бадарч Баярсайхан Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң эртем ажылдакчызы

ИРГИТТЕРНИҢ АК ДАА

(Барымдаага даянган
калбак сөстүг автобиография)

Калзан биле Чиңгиз Айматов Брюсель хоорайда

турган. Олар оглун үш харга чедир өөндөн үндүрбейн, эргеледип, доруктуруп өстүрүп алган. Ол оол кады төрөөн акызы, угбазы-биле үш хардан эгелеп, даштыгаа ойнап, Моолдуң Алдай сынының агы-каңгы чыды сиңген бедик дагларынга, артыш-шаанак айдызанган салгын-сырынынга дадыгып, анай хураган кадарып, сайзанактап өзүп олурган. Ол аалга хүннүң-не кежээ ада-иези ажы-төлүнгө тоол ыдып бээр чаңчылдыг турган. Бир-ле чылдагаан-биле тоол ытпайн барган кежээлерде бичии Чурук-Уваа ада-иезин амыратпайн тургаш, бодунуң күзелин албан чедип алыр турган. Дыңнап алганы солун тоолдарын кожа аалдың оолдарын чыып алгаш, күзелдии-биле чугаалап бээр. Аалга келген улуг кижилерден, ырак-чооктан келген аалчылардан албан бир-ле тоолду чугааладып алыр. Ынчалдыр оолдуң билир тоолдары дыка хөй апарган.

Бир-ле күзүн Чынак сугнуң аалынга оглун школага өөрөдир дугайында суму чагыргазындан чалалга келген. Ол

медээни дыңнааш, Чурук-Увааның өөрүшкүзү хайныгып, чаңгыс дүннү безин атсып алыры аңаа берге апарган. Бир-ле эртен авазы оглунуң идик-хевин, хүнезинин белеткеп суп бергеш, хаваанче чыттааш, ак сүдүн чажып тура, оглун эртемниң улуг оруунче үдээн. Ачазы Калдар-Уруун доруг аъдынга ушкарып алгаш, суму төвүндө турар төрөлдеринге чедиргеш, оларга оглун чагып кааш, дедир аалынче чана берген. Оол эң-не баштай узуну 8 метр, дооразы 4 метр бажың деп адаар “улуг ордуну” көргөш, магадап-даа, сүртеп-даа, эртем далайының эге оруу болган Сенгел сумунуң 7 чыл школазының эргинин артап киргени ол.

Өөренип кирген хүнүндө башкызы тургаш: “Сээң адыңны кым дээр?” дээрге, оол “Мени ачам Калдар-Уруг дээр, а авам Чурук-Уваа дээр” деп, дидими-биле харыылаан. Башкы кезек када боданып тура: “Сээң ол аттарыңны чүгле аваң, ачаң база төрөлдеринчэ чассыдып адаан ат-тыр. Бөгүндөн эгелээш сени Галсан деп адаар бис” — дээш, оолга ол атты хүнсидир шээжилеткен.

Галсан (Калзан — Б.Б.) Сенгел сумунуң 7 чыл школазының эң-не эки оореникчизи болгаш суг курту дег шимченгир оолдарның санынче кирген. Оолдуң салган айтырыгларындан чамдык башкылар түвексинер апарган. Оол тургаш: “Бо делегей борбак чүве болза, чуукталып чоруй баргай. Языты-мелегейниң ооргазының кырында турар калбак чүүл деп дыңнаан мен” — деп, башкызының тайылбырынга удур харыылаар. Башкы эргижиреп, чуруу оңуп калган үрелик глобузун катап-катап долгап тайылбырлаза-даа, ол удур: “Борбак чүве домей-ле чаңгыс черге турбас-ла болгай. Азы бөмбүрзектин адаанда силерниң ол ширээнер ышкаш улуг калбак чүве бар чүве бе?” деп, бар шаа-биле маргыжар. Бичии Галсан бойдустуң солун болуушкуннарын, эртемниң кайгамчыктыг хуулгаазынын хүн келген тудумна бодунга ылапты-биле сиңирип ап, ооренген чүүлүн өске кижилерге тайылбырлап, чамдык таварылгада оларның-биле изиг-изиг маргыжар-даа. Ыңчаар өөренип чорааш, Сенгел сумунуң 7 чыл школазын чедииншкинниг дооскаш, улаштыр Баян-Өлгий аймактың 2 дугаар 10 чыл ортумак школазынга өөренип эгелээн.

Чынак кырган күстүн эге айының бир-ле чылыг хүнүндө оглун эдертип алгаш, Өлгий хоорайда өөренир деп турары школазынга эккеп кирип бергеш, аалынче дедир чаныпкан. Оол энерелдиг ада-иезин, эргим ынак чер-чуртун сактып турза-даа, эртем-номга өөренир дээн изиг күзелин салбайн, Иргиттерниң улуг оваазы Хаай-Орук, Кара-Даг уунче катап-катап харап тургаш, эртем далайынче шымнып кирипкен.

1961 чылда Калзан ортумак школаны чедишкинниг дооскаш, Моолдуң Күрүне Университединиң (МКУ) моол дыл болгаш чогаал салбырынга өөренип эгелээн. Калзанның кады төрөөн акызы Ч.Гагаа МКУ —нуң орус дыл салбырының үшкү курузунда өөренип турган болгаш ада-иези оглунга улуг-ла сагыш човавайн, Улаанбаатар хоорайже ак сүдүнүң дээжизин чажып, үдеп чорудупкан. Алдын күстүн сарыг бүрүлери муңгаргай тоглап дүжүп, оолдуң сагыш-сеткили чежемейниң аал-чуртунче хоргадап турза-даа, улуг найысылал — Улаанбаатар хоорайның хөгжүлделиг черлеринге будум-биле базып, холум-биле тудуп, караам-биле көрүп тургаш өөренир мен деп бодап кээрге, сагыш-сеткилиниң саарзыкталган куюнга сарыыл-чырык чуланы кыпсыпкан дег болган.

Моолдуң алыс ырак соңгу-барыын кызыгаарындан тыва малчын өг-бүлениң оглу улуг хоорайның хайныгып турар амыдыралын сонуургап-даа турза, көк туман тырткан, меңги харлыг Алдай даан, төк кылдыр төрүттүнген бора өөн, кырган ада-иезин сактып, сагыш-сеткилиниң ындынналган уян ырын саазын кырынга шорбарлай хуулдуруп, хөй-хөй шүлүктөр кылдыр чогаадып кирипкен. База бир солун төөгү болза, 1960 чылда Баян-Өлгий аймак тургустунганындан бээр 60 чыл оюн уткуштур ук аймак чурттуг шилиндек чогаалчыларның чогаалдарының чыындызын Моолдуң чогаалчылар эвилели парлап үндүргөн. Ол чыындыга бир өөреникчи оолдуң ийи шүлүү парлаттынганы. Ол дээрге Ч. Калзанның шүлүктери болган.

Моолдуң Күрүне Университединиң бирги курузунун студентизи Калзан бижээн шүлүктөрүн башкыларынга, эш-өөрүнге номчуп бээр чаңчылдыг турган. Бижээн шүлүктери

колдуунда социалистиг ниитилелди шүгүмчүлээн аян-хөөннүг болганы-биле хөй-ле кижилер таарзынмаан, ону солун-сеткүүлдерге парлаарын чөпшээрэвээн. Моол дылга бижээн шупту шүлүктөрүн өрттедип тура: “Боларның моол дылынга шүлүк чогаадып болбас чүве болза, моолдарның билбес дылынга шүлүктөн чогаадыр мен” деп бодал шак ол өйдө ат-алдарлыг чогаалчы болур Калзанга төрүттүнгөн. Ол үедө Калзанның аныяк үнүн, уран салым-чаяанын моол ниитилел хүлээп албааны хомуданчыг. Үе ындыг турган.

Моолдуң Күрүне Университединиң бирги курузунун студентизи Калзан өөредилге чылының бирги улдунунда күш-культура кичээлиниң шылгалдазын дужаап шыдавайн, эш-өөрүндөн чыдып калган. Кышкы дыштанылга үезинде өөренип турары университединиң спортзалынга 14 хонук ишти белеткел кылганының түннелинде, ук эртемни эки демдекке дужаап алган. Оон эгелээш-ле, күш-дамырын сайзырадыр сорулганы мурнунга салган болгаш спортсмен болур базымын эгелээн. Калзан бирги курсту доозары билек, бирги курсчулар аразынга даштыкыже өөренир студентилерниң шилилге шылгалдазы болган. Калзан ук шилилге үезинде 70 ажыг студентилер аразындан шылгарап үнгөш, Германияның Лейпциг хоорайында Карл Маркс аттыг университетке өөренир эргени чаалап алгаш, өскөн-төрөөн чурту Сенгел чуртунче аъттаныпкан.

Оглун алыс ырак даштыкы чуртче өөренип чоруур деп барганын дыңнааш, ийи кырган аңгадап, девидеп эгелээн. Ачазы Чынак элээн боданып олургаш: “Оглум, сээң назы-харың ам-даа аныяк, чаш-тыр сен. Ол кырмаан деп чон делегейге дайын-чаа үндүрүп, кижилерни өлүрүп-хыды-рын чүү-даа деп бодавас улус. Багай чаш оглумну...” дээш, ыт чок барган. Авазы ыы-сыы-биле: “Сени пашыыс кырмаан деп черже черле чорутпас мен. Сени чорудупкаш, чүнү бодап олурар боор. Сээң назы-харың четчип, эр болгандыр сен. Ооң орнунга кадайдан алгаш, өг-бүледен тут. Бистиң бо мал-маган, эт-хөреңги шупту сээңиң. Ынаар чорбас болзунза, чүнү күзээр сен, шуптузун күүседир бис. Хөөкүй оглум, күжүр эрге-чассыг оглум сени мен черле чору-

дуп олбес мен” деп шиитпирлиг созүн чугаалаан. Ада-иезин сожургадып-даа турар болза, ырак черде сайзыралдыг улуг чуртка барып, эртем-билиг чедип алыр күзелинге алыскаш, уйгу-дыш чок, ынай-ла турган.

Чайгы дыштанылгазы төнгөш, өөредилге чылы эгелээр үе чоокшулап олурган. Ада-иези суму даргаларындан Герман деп чурт ийи янзы:бирээзи социалистиг, өскези фашистиг чурт деп тайылбырны алгаш, бичии оожургаан-даа болза, авазы оглун чорутпас дээн шиитпирин черле салбаан. Бирле эртен Калзан: “Суму төвү киргеш, аар-саар ажылдар бүдүрүп алгаш, кежээ чедип келир мен” дээш айттаныпкан. Оглу ол кежээ келбээн. Эртен дүш ажып турда, суму өртээлиниң бир кижизи бичии чагаажыгаш эккеп сунган. Ук чагаада: “Энерелдиг эргим, ынак ада-ием! Мен эртем-билиг өөренип алыры-биле социалистиг герман чуртунче чоруттум. Аъдымны садынкаш, оруум өртөөн тып алдым. Мен дээш сагыш човаваңар. Барган дораан-на делгеренгей чагаадан бижиир мен. Силерге чугаалавайн чорупканымның ужур-утказын чоорту биле бээр боор силер. Ам дээрезинде мени буруудатпаңар! Силерниң оглуңар Калдар Уруг, Чурук-Уваа” деп каш домак болган.

Ада-иези оглунга сагыш човап, аъш-чем, уйгу-дыжын уттуп, ийлээр чыгыы ийи ай эргип турда, чаражы кончуг чагаа хаптыг бир-ле чагаа келген. Ол чагааны Германияның Лейпциг хоорайда Карл Маркс аттыг Университеттин немсч дыл болгаш чогаал салбырының чаа студентизи Калзан ыткан болган. Оглу чагаазынга ол чурттуң дугайында, оруксуурга менди-чаагай чоруп четкенин делгеренгейи-биле бижээш, ак сорочка хөйлеңниг, кара галстуктуг, ак костюм кеткен 8х12 хемчээлдиг өңнүг чуруун чоруткан. Кырган ада-иези оглуңуң чагаазын алган дораан на бир иртти дөгөргөш, чоок кавының аалдарын чалап, бичии дойлааннар даа. Авазы келген аалчыларга оглуңуң чуруун сонуургадып көргүскөш, чуруун чыттааш, бурган ширээзинге салып алган. Даартазындан эгелээш-ле чоок кавының аалдарының кижилери, эш оорү Калзаның чагаазын номчуп, чуруун көөрү-биле болүк-болүү-биле Чынак ашактың өөнче шуужун эгелээннер.

Герман чуртунга чеде бергеш, Калзан дыл өөрениринге болгаш ол чоннун аъжы-чеминге, агаар-бойдузунга таарзынып, дадыгар талазы-биле улуг бергедевээн. Төрүмелинден орлан-шоваа, дылга салымныг болгаш уйгу-дыш чок кичээлдээниниң түннелинде немец дылды дораан шингээдип апкан. Ол-ла үеде Карл Маркс аттыг университеттиң аспирант башкызы, фольклорист Эрика Таубе-биле чоок таныжып, аңаа тыва дыл өөредип, боду немец дыл башкылатканы, ооң ук дылды бүрүнү-биле шингээдип алырынга улуг идиг болган. Эрика Таубе Моолда тываларның, оларның амыдырал-чуртталгазын Калзандан дыңнап тургаш, ол чуртту, чонну караа-биле көөр улуг сонугралы оттуп, 1964 чылдың чайынында Калзанны эдерип четкен. Ооң кол сорулгазы Сенгел тываларның төөгүзүн, аас чогаалын, дылын база этнографиязын эртем сзузу-биле шинчилеп, делегейниң эртемденнеринге таныштырары болган.

Калзан университеттиң үшкү курузунга өөренип тургаш, “Тываның бир тоогүзү” деп тоожузу немец дыл кырынга бижээш, ону Германияның чеди данкыр күрүне шаңналының лауреады, чогаалчы Эрвин Штритматтертке хынадып көргүскен. Немец чогаалчы тоожу-биле номчуп танышкан соонда, ону бедии-биле үнелээш, чырыкче үндүрүп, немец номчукчуларга бараалгадырын саналдаан. Калзан студент чылдарында тыва аас чогаалды чыып, ону өөренип шинчилээринден аңгыда немец чогаалчылар Гетс, Шиллер оларның чогаалдар чыындызын моол дылче очулдургаш, Улаанбаатар хоорайга парладып эгелээн.

Карл Маркс аттыг университеттиң 1968 чылдың доозукчуларының кежээзиниң байырлыг хурал үезинде кызыл дипломнун эдилекчизи, моол студент Калзанны индирже чалаарга, ол сөс ап чугаалааш, дараазында дөрт чүүлдү башкыларынга, эш-өөрүнге аазаан болгаш ону амыдыралынга боттандырып шыдаан:

1. Бетховенниң симфониязы, ооң ол кайгамчыктыг уран талантызын, төөгүзүн моол чонга таныштырар.

2. Немец ат-алдарлыг чогаалчыларның шилиндек чогаалдарының чыындыларын очулдургаш, моол номчукчуларга бараалгадыр.

3. Моолга немец дыл өөренир күзелдиглернин клувун тургузар.

4. “Барыын биле чөөн чүк чоннарның культура болгаш цивилизациязының көвүрүү” аттыг делегей чергелиг организацияны тургузар.

Калзан 1968 чылда Лейпциг университетин дооскан дораан-на, Моолдуң Күрүне Университетиниң даштыкы дыл факультетинге немец дыл башкылай берген. Башкылап эгелээн чылдарында “Он айның дээриниң адаанга” деп тоожузун бижип дооскаш, “Көк дээр”, “Чээрби бир хонук” деп романнын биживишаан, Моолдуң Күрүне шаңналының эдилекчилери чогаалчылар Л.Түдэв, Ш.Гаадамба оларның романнын, тоожуларын моол дылдан немец дылче очулдургаш парлаткан. Кезек чылдарда Калзан дыка хөй немец чогаалдарны моол дылче, моол чогаалдарны немец дылдарже бедик деңнелге очулдурган. 1988 чылда моол корреспондентиниң Калзан-биле интервьюзунда мындыг одуруглар бар:

— Силер “Он айның дээриниң адаанга” деп тоожунары канчаар бижээн силер?

— 1970 чылдар үезинде бижээн мен. Ол үеде ук тоожуну парлаар туржук, эге оригиналын номчаан ийи-чаңгыс интеллигентилер корткаш, сүнезини чайлай бээр чыгыы турган. Канчаар бижээн сен дээр болза, ханым биле будукту холуп тургаш бижээн мен.

— Силерниң чогаалдарыңарның хөй кезии немец дыл кырынга бижиттинген болгай. Силер немец дылга бижириңерге бергедешпес силер бе?

— Чок, харын-даа моол дылга бижииринден-не белен — деп, харыылааны боттук амыдыралдан кортпайн, шыны-биле бижип, даштыкы дылга тыва чүректің сеткил-хөөнүн хостук илередип шыдаар мен дээн чоргааралы болган.

Моол Республиканың чурттакчы чонунуң саны эвээш-даа болза, ол хөй-хөй чогаалчыларның чурту. Ылаңгыя чогаал талазы-биле ат-алдарга чедери дыка берге. 1984 чылда Калзан моол дыл кырынга бижээни “Дошкун чылдарның тоожузу” деп ному-биле моол номчукчуларга таныш апарган болгаш Моолдуң билдингир чогаалчыларының санынга

кирген. Ооң соонда “Дошкун чылдарның тоожузу”, “Он айның дээриниң адаанга”, “Өртемчейниң чыры болгаш хөлегези”, “Эр кара баг-аргамчы” деп номнарын моол дыл кырынга, “Көк дээр”, “Чер-ием”, “Ак-Даг”, “Чээрби бир хүн” деп дөрт романны база “Тываның бир төөгүзү”, “Улуг көш”, “Бедик черниң оглу” дээш өске-даа 19 улуг хемчээлдиг номнарны немец дылга парладып үндүргөн.

Калзанның чогаадыкчы ажыл-ижин, күш-ажылын Германияның Чазаа бедии-биле үнелеп көргөш, 1992 чылда Азий диптин чогаалчыларының аразындан эң-не баштай аңаа “А. фон Шамиссо” аттыг шаңналды, 1996 чылда “Шыл-гараңгай чогаалчы” деп бедик атты тывыскан. Калзан 1996 чылда журналистерниң “Моолдуң күрүне шаңналынга силерниң адыңарны депшиткен-даа болза, чүге болдунмайн барганыл?” деп салган айтырыынга, “Мен Моолдуң 88 күрүне шаңналынга деңнежиپ болгу дег шаңналды чаңгыс катап алган кижин, Моолдуң ол бичии күрүне шаңналын алганы-даа, албааны-даа меңээ дөмей” — деп, чоргаар кылдыр харыылаан дээр. Ооң чогаалдары орус, англи, испан, япон, кыдат, итальян, француз, немец, моол, казах дылдарга парлаттынган. Сенгел тывазының чоргаар оглу Иргит Чынак оглу Калзан амгы үеде моолдуң шылгараңгай чогаалчыларының санынга кирбишаан, делегейниң эң-не хөй дылдарынга чогаалын парлаткан база бир чогаалчы болуп турар.

2002 чылдың декабрь 15-те Германияның Президентизиниң Чарлыы-биле Моолдуң хамаатызы, тыва чогаалчы Чынак оглу Калзанга Германияның эң бедик шаңналы (“Федерационный крест за заслуги”) деп орден-биле шаңнаан. Ук шаңналды 2003 чылдың январь 15-те Берлин хоорайга Германияның Чазааның баштыңы Герхард Шредер байырлыг байдалга тыпсып берген.

2003 чылдың июль 8-те Моолдуң Парламентизиниң Даргазы С.Төмөр-Очирнуң чалалгазы-биле аалдап келген Германияның Бундестазының (Парламентизиниң) вице-спикери Антье Фольмер чогаалчы Ч.Калзанның төрөөн чурту — Сенгел сумуга албан езузу-биле аалдап четкеш, ында чурттап турар тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазын сонуургап, найыралчы ужуражылганы эрттирген. Ужуражылга

үезинде Герман Чазактын эң бедик шаңналы болур (“Федерационный крест за заслуги”) орденин тыва национал хевин кедип алган чогаалчы Ч.Калзанга төрөөн чер-чуртунга, төрөл чонунуң мурнунга база катап байырлыг байдалга Антье Фольмер тывыскан. Дээрги Антье Фольмер шаңнал тыпсып тургаш: “Моолдуң бедик Алдай даанга төрүттүнүп өскөн, тыва чоннуң оглу Калзан Гете Шиллер, Карл Маркс сугларнын төрөөн дылы --- исмец дылды долузу-биле өөренип шингээдип ап, тыва болгаш моол чоннуң байлак төөгүзүн, кайгамчыктыг культуразын исмец дылдыг 100 ажыг сая чонга уран-чечен сөстери-биле бараалгадып, оларнын кичээнгейин хаара тудуп ап шыдааны кайгамчык. Чогаалчы Калзанның чымыштыг улуг ажыл-ижин Германияның Чазак бедии-биле үнелеп, Азий диптиң чогаалчыларының аразындан эң баштайында тыва уктуг чогаалчы Чинак оглу Калзанга тыпсып турары бо. Бо орден-биле чүгле Калзанның алдар-хавыязын үнелеп шаңнаан эвес, а бүгү тыва чонну шаңнаан орден деп бүзүрелдii-биле чугаалап болур мен. Шак мындыг талантылыг чогаалчыны өстүрүп каан тываның чону силерге Германияның Чазакның болгаш чонунуң өмүнээзинден өөрүп четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгсер аас кежиктиг болганымга улуг өөрүп тур мен” деп чугаалаан. Удавас август 9-17 хүннеринде Сенгел сумуга Германияның “Дойч Велле” компаниязының документалдыг фильм студиязы “Чинагийн Галсан” деп документалдыг кино тырттыраларын планнап турар.

Калзан --- хензиг бичии чажындан-на “Пар-Шокар аъттыг Бавылдай-Мерген”, “Бокту-Кириш Буга-Чарын”, “Танаа-Хсерел” деп маадырлыг тоолдарны, хөөмей-сыгыттын хоюг чымчак, хостуг чоргаар аялгазын дыңнап өскөн болгаш чурту-биле хини тудуш тыва чонунуң бөдүүн амыдыралын бодунуң кайгамчыктыг чаяаны-биле чогаал кылдыр хуулдуруп, делегейниң сая-сая номчукчуларынга чедирген тыва чогаалчы болуп турар. Моолда чурттап чоруур кара баарывыстың көөгү, ханныг хинивистиң ужу, эъдивистиң үзүү, сөөгүвүстүң сыйы хан торел тыва чонувустуң оглу чогаалчы Калзанның чогаалдарын тыва дыл кырынга номчуй бээр боор бис. Буянын үүле делгерезин! Курай! Курай!

ХАРА ХӨЛ (Чечен чугаа)

Хара хөл кыжын кандыг көстүүрүн билбес турдум. Аажам¹ болза ак өңнүг дээр. Мен ол соске бичии кайгаар ужурум болза, салгынныг хүн, хөлдүң кыры-биле маңнажып бар чораан түмөн ак хураан дег, шурап самнаан чалгыглары кыштың соок салгынынга улгады-улгады, хөлдү ол хевээр долуп болур деп бодаанымнан болган бооп болур. Салгын чок кежээ хара хөл, бүргек дүннүң дээри ышкаш харайып чыдар. Ындыг-даа болгаш хара хөл деп адап кааны чадавас. Мен кырганнар ышкаш хөлдүң адын адаарын шээрлеп, “далай” деп адаар турдум. Кырганнар далай ээзин дошкун деп хоочулажыыр.²

Эрте шагда частың бажында дош доң турарда, бир улуг көш кежи бар чыткыжа, дош ойлуп дүшкеш, хамык кижиг, мал окус³ болган. Ол шагнан бээр бо хөлдү хара хөл деп адаар болган деп бурунгуңуң домаа бар. Ол состүң шын-мегезин билбес, харын хөлдүң чалгыы-биле ында-хаая уну,⁴ терме,⁵ ыяш-соонуң⁶ сынык бузук үзүндүзүн эрикке үндүр хапкааны⁷ дыңналыыр. Ону дыңнаан санында, кижилер чалыы чаагай кым бирээни олуп калды деп дыңнаан хире бооп, арыннары адыйып ыыт чок болгулаар.

Бир хүн бис кезек оолагаштар⁸, суг ап чорааш, ортузу үттүг чудурук хире ыяш тыпкашывыс, хараачаның сыяы турду. Ол ыяш соок болгаш балгаш хептиг,⁹ чымчак, эргектен тулар аразында¹⁰ үүрөп,¹¹ дүжүп турду. Суувус дүргөн узуп алгаш, ыыт чок чанып кээп, ол дугайында кымга-даа ыгттавадывыс. Ам бодаарымда, ол дугайында аравыска-даа хоочулашпаан хире бис.

База бир хүн агам¹² иелээн хөлдүң эрииниң көк хорум даш аразынан ыяш кавайның дылын¹³ тыпкан бис. Ол кавайның дылы даштынан коорде, ол-ла хевээр хире, тударда база балгаш ышкаш үүрөп дүжүп калды. Бис өрге үнгүрүңге суг кудун турган соовусту¹⁴ карбай алгаш, өг диве чүгүрүштүвүс.

Шын ужурунда болза, чайын үс-үс хар чаап-ла турар, эрип-ле турар, харын күс соонда аъдтың кара дуюу болгаш

бистиң мыйысталган таваңкайывысты ажыт киириптер харны башкы хар деп санап, бо хар чаганның эртенгизинде, ала чазын салыпкан тевезин дилеп, аал аалдың эрлери аѣдтаныыр. Ол дилегжилер чамдыкта дөрт-беш хонар, харын тевезин чаавыла¹⁵ тып кээр. Теве келгенде, чылыг күзегни углаан улуг көш эгелээр. Көжерниң мурнуу дүнезинде өле удуур¹⁶ кижии таанда турбас, чывыын.¹⁷ Бажынга дүргектеп алгаш, тургузу тыртып турарда безин одунбас, оолагаштар безин, даң бажында чер бүлүреш дээр-билен, кымга-даа кыгыртпайын¹⁸ тура халып, өгнүң баг курун чежипкеш кирип кээп, улугларнан кады олуруп, от кырындаагы паштыг шайнан ийи-бир аякты дүвү далаш үрүп чайып ишкилээр. Улуглар болгаш оолдарның чүгүр-жүп, чүѣк чүдүрүп турарда, ыттар база ынаар-мынаар маң-нажып, сөөк-саак тып чиптер.

Көгээрлиг хойтпак, сава-сангазын бооп сугарнан мурун, ээжим¹⁹ хөл куду көрүп алгаш, тос карактыг артыш дазылы чажылынан чаа сагган бустуг сүдүнүң дээжизин өргүүрде, карааның чажы минденнеп турар. Бодаарымда, аал аймаамны бир чайның тозан хонуунда чылыг хоюнга сыырып,²⁰ сериин-менди чурттаткан хөлдү үстүндө дээр, кыдыында даг дажынан кожарлаштыр магтааш, келир чайга чедир бисти даг, хем кежилдир көрүп-бакылап турарын хөлдүң сагызынынан сурап колдап турган боор.

Харын хөл, даг, дээр муң чыл хөөкүй кижилерниң чалбарыг магтаалын дыңнааш, бир-дээ²¹ харыы берип көрбээн, ол-ла хевээр шип-шимээн.

Аалдар үш бүдүн хүн көшкен соонда, ымыраа-сээги ыылаан Ак-Хемниң ыжык күзээңге хоңган соңгаар, хемниң эрииниң изиг ораныңга ужарын белеткенип чыдар түмөн куштуң хөлүн²² дыңнап чыдары кайгамчык. Мынчап чыдарда, черниң дүвүндө артып калган хара хөл, чаавыла болур соок узун кыш түрген бооп эртсин деп бодаар мен. Ынчап бодаарда, оруктан шуун²³ дирегглиг тевелер, кижии, ыт, каыш муң хой малды мурнай арт кырыңга шаап келгеш, мурнумда миндиңкайнып²⁴ чыдар хара хөлүмге узун кышты өткүр бодааным “Алдын улуг далайым, амыр менди бе” деп

мендилежип турганзыг чурук карак мурнуцга костүп кээр. Хөрээмге таан эрте одуиган бо күзелим кедергей кенен. Сүт хептиг ак хемниң суунга бөгүңге чедир кым-даа окус бооп көрбээн дивейикпе.

Салгынның хүн, кыры-билен түмөн ак хураан арты артынан маңнашкан ышкаш, чалгыглыг, догтуун²⁵ шаанда дүнеки бүргек дээр ышкаш харайып миндинээр бо хөл бирде уйгу дүшке алзып, чиргилчин шыпкан, бирде хораны хайныын арзылаң дег өрү куду шураан чалгыгларлыг, Алдай дааның карааның огу болган Хара хөл болза - анай биче шаамның чайгы кавайым ийик.

ШОРАҢ' (Чечен чугаа)

Делегейниң бизинен дээрдиве тура халаан беш ак чүрек дег Беш Богда даамны бо орчалаңның хамык чүвезиниң иштинен эң-не баштай тып көржүк мен бе?

Даңбилен² огнен үнүп кээрге, кашпал шөл имиртин турда-ла, Беш Богда дагның бедик шораңында хүн кылаңкайнып турар. Ол-даа турбак³ соңгу чүк аяс дүне чылгы эдерип чорааш, хеңней¹ каанкаш, отту чаштап кээрге, амдыыгы-ла ак даг каракка кылаш дээри - дүүн кежээги хүн-нүң херели ам-даа Беш Богданың бедик шораңындан ырап чадап турар хептиг.

“Беш Богда болза - бо орчалаңның эң бедик даа” деп кырганнарның хоочулажырын дыңнап өстүм.

Аалывыстан кым-бир кижии аарыырда, суйбагжы энем⁵ суйбап тудуп көргөш, экирбес болза, Тогад хамны чалап кээр турдуvus.

Улуг боттуг ол хам таанда арагачы, эзиргөш, дийин кыжырадыры киргинди бууранан чеди саам ыңгай.⁶ Эң солуну - маңнайынын⁷ ортузунда эргек базым кызыл мең-ниг, ол меңи-билен оскелерниң көрүп шыдавазын өткүр көөр деп хамык улус чүдүүр. Хамнаар деп таанда коргунчуг. Кызыл дыт дызырап кыпкан ожук кырынан аай-дедир халып эртерде, кызыл холунан көс адыштап алгаш, арны-

мурнун өйгөптер, ынчап хамнап тургаш, бир-ле көөрдө, дыңзыг алгыргаш, час ойда дүжер. Өгдө олурган кижилер намачыланып,⁸ черде тыртагнап чыдар хамның аксынан үнөр сөстү кулак салып дыңнаар.

Бо делегейниң эң күштүг болгаш, эң угаанныг кижизи деп бодаарым аажамга чедир хамнан ыглаңгайнып колданыыры таанда кайганчыг. Эртең данбилең ылавылап көөрдө, хамның холунда-ла, арны-мурнунда-ла өртеңген чер чок, кап-кадык. Ону көргөн кижилерниң сүзүү хайны бээр. Ону билипкен Тогад хам маңнайының ортузунда кызыл меңин тыртаннадып, кыр чердээги⁹ чоон дыттың төжээ ышкаш, көңгүйүп¹⁰ олуруп алгаш, улуг шүүгүндө¹¹ араганы хойнуң бүдүн буду-биле бастырып тургаш тынып кааш, эрткен дүңе хайга үндүргөн торгу, хаш соруулдуг хаңса,¹² мөңгүн дакша дээн үнелиг эдтерни хойлап алгаш, ырлаар-хамнаарның аразында сарынналдырып чоруй баар. Чамдыкта эт-херексел турбак, чыраа чүгүрүк аътка чедир хайлааш, шокар чеп-билең ногталааш,¹³ чедип алгаш чоруй баар турган дижир.

“Тогад болза - бо өртемчейниң эң күштүг хамы” деп кырганнарның хоочулажыырын дыңнап чордум.

Чеди чаштыымда сургуулга кирерде, бажың деп чүвени көрдүм. Ол бажың болза, сургуулдун дискек хире бедик чадалыг, сылырааш демир дээвиирлиг кызыл ыяш бажыңы. Бажың иштиңде сес өрээлиг,¹⁴ ооң бирээзинге бис чээрби үжелээн элбек сыңар турдувус.

Хөдээ черниң сургуулдун бичии бажыңын бо делегейниң эң улуг бажыңы деп бодап чордум. Бо болза төөгү, көвей күс, кыштың мурнунда болган чорук болгай. Ол аразында мен амыдыралдың ырак оруун эртип, чүве көрүп, караам ажылган иргин. Аарыг-дооругну дүргөн базарда алгаңган хам, ак эм ийиниң кайызы эки дээрзин билир болдум. Мен шинчилел угаанны чүдүүр кижиге болдум.

Көвей чыл эрткен соонда чуртумга келдим. Сургуулувус турган бажыңны бо шагның кижилерниң карааңга кедергей биче көстүүр болган ужун дүжүрүп бузуп каапдыр. Узуну он алды, дооразы сес базымның ам дээрезинде баларап читпээн орнун көргөн бо шагның оолдарының

карааңга “бир шагда маңаа сиген кажаазы турган ирги бе” дээн айтырыг көстүп кээр.

Амдыы хам кижги амытан мегелеп, эт-хөреңги чииң⁵ херек-билең шорунга¹⁶ чоруп-чоруп келгеш, кымга-даа дуза-зы чок амытан, чааскаап, кижги амытан барбас дагда олурар сурактыг.

Чаңгыс Беш Богда-ла кай шагнан бээр Хан Хурмушту дыва шурап чүткүүн бисэги орлан эрес хевинде агарып-дыр. Каракка өөреңген чуртумнан чоруурда, караам шиш ак шораң бизеңнерге хоргадап туржук, ам сактаан чуртумга чанып кээр үеде, бедик ак шораңнарыңга далажый-далажый чолугуштум. Бо делегейде мээң ак даамнан бедик даг бар дээрзин караам-биле көржүк мен. Харын мээң даам чок болза, бо орчалаңның шораңнарының бир ак шораңы дудаар дээрзин ылавылыг билдим.

Даам, сеңээ сөгөрейим! Беш Богдам, бедик шораңым!

Ой! Келир шаг-үе! Мени каш меге шораңнан адырып, каш шын шораң-биле артырар сен.

БИЛДИНМЕС СӨСТЕРНИҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

Кара-Хөл

¹ Аажам — ачам.

² Хоочулажыыр — чугаалажыр.

³ Окус — халап.

⁴ Уну — ынаа.

⁵ Терме — хана, өг ханазы.

⁶ Ыяш-соо — сыгыртаа.

⁷ Хапкааны — чалгыпканы.

⁸ Оолагаш — оол. ? бичии оол оолчугаш?⁷

⁹ Хептиг — ышкаш.

¹⁰ Эргектен тулар аразында — салаа-биле идер орта.

¹¹ Үүрер — чуурлур.

¹² Агам — акым.

¹³ Дыл, кавайның дылы — кавайның доора ыяжы.

¹⁴ Соо — хумуң.

¹⁵ Чаавыла — ыяап-ла.

¹⁶ Өле удуур — дыка удуур.

¹⁷ Чывыын — шывыг, чоорган.

- ¹⁸.Кыгырар — оттурар.
- ¹⁹.Ээжим — авам.
- ²⁰.Сыырар- сыңырар.
- ²¹.Бир-дээ — чаңгыс-даа.
- ²².Хөл, куштун хөлү - шимээн-дааш.
- ²³.Шуун — шуушкан.
- ²⁴.Миңдиңкайныр — оожум чалгып чыдар.
- ²⁵.Догтуун — ыржым.

Шораң

- ¹. Шораң — шораан.
- ². Данбилен — даң бажында.
- ³.Турбак — безин.
- ⁴.Хеңней — кум кынныр.
- ⁵.Эне — кырган-ава.
- ⁶.Чеди саам ыңгай — дора.
- ⁷.Маңнай — хавак, хаваа.
- ⁸.Намачыланыр — чалбарыыр, чүдүүр.
- ⁹.Кыр чердээги — бедик кыры черде.
- ¹⁰.Көңгүйер — бүшкүйер.
- ¹¹.Шүүгүн — шай кудар хөнек.
- ¹².Хаңса — даңза.
- ¹³.Ногталаар — чуларлаар.
- ¹⁴.Өрээ - өрээл.
- ¹⁵.Чиин — чигген.
- ¹⁶.Шоруң — хоругдал чери, кара-бажың.

ДОПЧУЗУ

ТЫВАНЫҢ ЧОРГААР ЭЗИРЛЕРИ

Куулар Черлиг-оол. Алдан маадыр, амгы үе.....	3
Екатерина Танова. Солаңгызы чайыннавышаан.....	8
Маадыр-оол Ховалыг. Угум — алдан-дургун.....	17

ШҮЛҮКТЕР

Александр Даржай. Тамы дүвүнде. Триптих.....	22
Николай Куулар. Харыывыс кай?.....	25
О, дүне!.....	27
Саая Майнак. Чүгүртү шаап аппаратгы дег.....	28
Алексей Арапчор. Черлик чылгы самы. Легенда.....	29

ЮБИЛЕЙЛЕР

Сергей Пюрбю—90

Кызыл-Эник Кудажы. Бичии улустуң улуг оглу. Сактыышкын.....	39
Юрий Кюнзегеш. Улуг шүлүкчү.....	53
Степан Сарыг-оол — 95	
Степан Сарыг-оолдуң чагаалажыы.....	60

ОЧУЛГАЛАР

Расул Гамзатов. Малчынның ыры.....	72
Аарыг оглунга авазының ыры.....	73
Бедик сынны бодаарымга.....	73
Боду хоозун дүш-даа эвес.....	73
Куулар Черлиг-оол очулдурган. Үш күзел.....	74
Үш кыс.....	74
Хаджи Мураттың ыры.....	75
Делегейде муң эр... ..	76
Ооржак Сергей очулдурган.	
Евгений Антуфьев. Шайың дээш четтирдим.....	76
Ээн бажың.....	77
Күзел.....	78
Николай Куулар очулдурган.	

АКЫ-ДУҢМА ЦЭНГЭЛ

Гагаа оглу Золбаяр, Бадарч Баярсайхан. Иргиттерниң ак даа.....	79
Чинагийн Галсан. (Чынак оглу Калзан) Хара Хөл. Чечен чугаа.....	89
Шораң. Чечен чугаа.....	91

**“Улуг-Хем”, № 4 (37) 114
2003, сентябрь – октябрь**

**Литературно-художественный и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы.**

Редактор выпуска М.О. Саая.
Художественный редактор В. Донгак.
Набор и верстка Н.С. Суван-оол.
Художник М.А.Петров.
Корректор Д.Х. Кунзегеш.

Набрано и сверстано на компьютерном центре
журнала “Улуг-Хем”.
Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57,

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$ Бумага тип. Гарнитура литературная.
Физический печ.л.7. Усл. п.л.6.5,
Тираж 800 экз. Заказ № 1245

Отпечатано в Республиканской типографии Госкомитета РТ
по печати и информации. 667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина-
Кравченко, 1.

